

colloquium-journal

ISSN 2520-6990

Międzynarodowe czasopismo naukowe

**Art
Culturology
Economic sciences
Philological sciences
Pedagogical sciences**

№24(111) 2021

Część 2

colloquium-journal

ISSN 2520-6990

ISSN 2520-2480

Colloquium-journal №24 (111), 2021

Część 2

(Warszawa, Polska)

Redaktor naczelny - **Paweł Nowak**
Ewa Kowalczyk

Rada naukowa

- **Dorota Dobija** - profesor i rachunkowości i zarządzania na uniwersytecie Koźmińskiego
- **Jemielniak Dariusz** - profesor dyrektor centrum naukowo-badawczego w zakresie organizacji i miejsc pracy, kierownik katedry zarządzania Międzynarodowego w Ku.
- **Mateusz Jabłoński** - politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki.
- **Henryka Danuta Stryczewska** – profesor, dziekan wydziału elektrotechniki i informatyki Politechniki Lubelskiej.
- **Bulakh Iryna Valerievna** - profesor nadzwyczajny w katedrze projektowania środowiska architektonicznego, Kijowski narodowy Uniwersytet budownictwa i architektury.
- **Leontiev Rudolf Georgievich** - doktor nauk ekonomicznych, profesor wyższej komisji atestacyjnej, główny naukowiec federalnego centrum badawczego chabarowska, dalekowschodni oddział rosyjskiej akademii nauk
- **Serebrennikova Anna Valerievna** - doktor prawa, profesor wydziału prawa karnego i kryminologii uniwersytetu Moskiewskiego M.V. Lomonosova, Rosja
- **Skopa Vitaliy Aleksandrovich** - doktor nauk historycznych, kierownik katedry filozofii i kulturoznawstwa
- **Pogrebnaya Yana Vsevolodovna** - doktor filologii, profesor nadzwyczajny, stawropolski państwowy Instytut pedagogiczny
- **Fanil Timeryanowicz Kuzbekov** - kandydat nauk historycznych, doktor nauk filologicznych. profesor, wydział Dziennikarstwa, Bashgosuniversitet
- **Aliyev Zakir Hussein oglu** - doctor of agricultural sciences, associate professor, professor of RAE academician RAPVHN and MAEP
- **Kanivets Alexander Vasilievich** - kandydat nauk technicznych, docent wydziału dyscypliny inżynierii ogólnej wydziału inżynierii i technologii państwowej akademii rolniczej w Połtawie
- **Yavorska-Vitkovska Monika** - doktor edukacji , szkoła Kuyavsky-Pomorsk w bidgoszczu, dziekan nauk o filozofii i biologii; doktor edukacji, profesor
- **Chernyak Lev Pavlovich** - doktor nauk technicznych, profesor, katedra technologii chemicznej materiałów kompozytowych narodowy uniwersytet techniczny ukrainy „Politechnika w Kijowie”
- **Vorona-Slivinskaya Lyubov Grigoryevna** - doktor nauk ekonomicznych, profesor, St. Petersburg University of Management Technologia i ekonomia
- **Voskresenskaya Elena Vladimirovna** doktor prawa, kierownik Katedry Prawa Cywilnego i Ochrony Własności Intelektualnej w dziedzinie techniki, Politechnika im. Piotra Wielkiego w Sankt Petersburgu
- **Tengiz Magradze** - doktor filozofii w dziedzinie energetyki i elektrotechniki, Georgian Technical University, Tbilisi, Gruzja
- **Usta-Azizova Dilnoza Ahrarovna** - kandydat nauk pedagogicznych, profesor nadzwyczajny, Tashkent Pediatric Medical Institute, Uzbekistan

    SlideShare

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

«Colloquium-journal»

Wydawca «Interdruk» Poland, Warszawa
Annopol 4, 03-236

E-mail: info@colloquium-journal.org
<http://www.colloquium-journal.org/>

CONTENTS

ART

Исламова С.А.

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО НАРОДНОГО ХУДОЖНИКА НАЗИМА БЕЙКИШИЕВА4

Islamova S.A.

A LOOK AT THE PEOPLE'S ARTIST NAZIM BEYKISHIYEV'S ACTIVITY4

Керимов И.М.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КЕРАМИКИ6

Karimov I.M.

ARTISTIC AND TECHNICAL FEATURES OF MODERN AZERBAIJANI CERAMICS6

Рзаева Н.Х.

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ТВОРЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СКУЛЬПТОРА ЭЛЬМИРЫ ГУСЕЙНОВОЙ9

Rzaeva N.K.

GENERAL PROBLEMS OF SCULPTOR ELMIRA HUSEYNOVA'S ACTIVITY9

CULTUROLOGY

Алиева Е.А.

ОКСИДЕНТАЛИЗМ В КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ХАСАНА ХАНАФИ ИЛИ НАУКА «ИЗУЧЕНИЯ ЗАПАДА НЕ-ЗАПАДНЫМ МИРОМ»13

Aliyeva Ye.A.

OCCIDENTALISM IN HASAN HANAFI'S CULTUROLOGICAL THOUGHTS OF THE SCIENTIFIC KNOWLEDGE "LEARNED BY THE WESTERN NON-WESTERN WORLD"13

PHILOLOGICAL SCIENCES

Лисенко Є.А.

ОБРАЗИ-ЗНАКИ ДОБРА І ЗЛА В АНГЛОМОВНИХ КАНАДСЬКИХ КАЗКАХ17

Lysenko Ye.A.

THE SIGN-IMAGES OF GOOD AND EVIL IN ENGLISH CANADIAN FOLKTALES17

ECONOMIC SCIENCES

Мирзоева Т.В., Мирзоев Т.Д.

АНАЛИЗ РЫНКА ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В УКРАИНЕ НА ПРЕДМЕТ КОНЦЕНТРАЦИИ И МОНОПОЛИЗАЦИИ23

Mirzoieva T.V., Mirzoiev T.D.

ANALYSIS OF THE MARKET OF MEDICINAL PLANTS IN UKRAINE REGARDING CONCENTRATION AND MONOPOLIZATION23

Эрматов А. А.

ОСОБЕННОСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА29

Ermatov A.A.

CHARACTERISTICS OF ENSURING ECONOMIC SECURITY IN SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP29

Эрматов А. А.

ВЛИЯНИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ НА МАЛЫЙ БИЗНЕС И НА ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ33

Ermatov A.A.

THE IMPACT OF INFRASTRUCTURE ON SMALL BUSINESS AND ITS EFFICIENCY33

PEDAGOGICAL SCIENCES

Melnychuk S., Batranovska S., Ostapchuk V.

DIFFERENTIATED APPROACH IN THE CLASSES ON PHARMACOLOGY AS A MEANS FOR REALIZATION OF DISCLOSURE OF EACH STUDENT'S INDIVIDUAL PECULIARITIES38

Абільтарова Е.Н.

ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ З ОХОРОНИ ПРАЦІ.....40

Abiltarova E.N.

CONCEPTUAL-TERMINOLOGICAL APPARATUS OF THE RESEARCH ON FORMATION OF CULTURE OF SAFETY OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN FUTURE OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH ENGINEERS40

Horbatiuk I.B., Horbatiuk I.B.

MOTIVATING STUDENTS TOWARDS ONLINE LEARNING IN HIGH SCHOOL43

Drachuk V., Zamorskii I., Shchudrova T., Kopchuk T., Goroshko O., Dikal M.

FEATURES OF TEACHING PHARMACOLOGY TO FOREIGN STUDENTS.....45

Shramkova N.B., Malykhina I.A.

THE EDUCATIONAL INFLUENCE OF THE TEACHER'S PERSONALITY IN THE FORMATION OF THE SOCIO-MORAL ORIENTATION OF STUDENTS IN TERMS OF DISTANT LEARNING.48

Радкевич О.

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОСТІ ВЛАСНОСТІ НА СЛУЖБОВИЙ ТВІР49

Radkevych O.

RIGHT OF INTELLECTUALITY OF OWNERSHIP TO OFFICIAL CREATION OF PROPRIETARY WORK49

Tarnavska S.

EVALUATION OF EFFICIENCY OF INDEPENDENT TRAINING OF STUDENTS OF GRADUATE COURSES IN THE SUBJECT "PEDIATRICS, CHILDREN'S INFECTIONS" DURING DISTANCE LEARNING53

Трофімчук Н.В.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІКО-ГУМАНІТАРНИХ КОЛЕДЖІВ ЗАСОБАМИ ІНТЕГРАТИВНОГО ПІДХОДУ55

Trofimchuk N.V.

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL MODEL OF FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE OF STUDENTS OF ECONOMIC AND HUMANITARIAN COLLEGES BY MEANS OF INTEGRATIVE.....55

ART

УДК745/749

Исламова Севиндж Амир кызы
 Диссертант Азербайджанского Государственного
 Университета Культуры и Искусств
[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-4-6](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-4-6)

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО НАРОДНОГО ХУДОЖНИКА НАЗИМА БЕЙКИШИЕВА

Islamova Sevinj Amir gizi
 Azerbaijan State University of Culture and Arts
 Post graduate student

A LOOK AT THE PEOPLE'S ARTIST NAZIM BEYKISHIYEV'S ACTIVITY**Аннотация.**

В развитии и своеобразной эстетике профессионального театрального искусства Азербайджана, со 145-летней историей, несомненно, велика роль художников, решавших постановку спектаклей на различные темы. Если в первые годы развития театра эту работу выполняли художники, работающие в различных областях изобразительного искусства, то со временем постановкой и сценографией стали заниматься художники, специализирующиеся на театрально-декоративном искусстве. Однако есть ряд Азербайджанских художников, которые успешно объединили в своей работе две разные области изобразительного искусства и достигли творческих успехов в каждой из этих областей. Один из них народный артист Азербайджанской Республики, лауреат Государственной премии, профессор Назим Зограб оглу Бейкишиев, творчество которого охватывает последнюю половину XX века - начало XXI века. В статье рассматриваются общие вопросы творчества Назима Бейкишиева.

Abstract.

Having a hundred and forty-five-year history the professional theater art of Azerbaijan has undoubtedly played a role in the selection of its own aesthetics by artists who solve the stage graphics of various themed performances. If this work was done by artists working in various fields of arts before, then from time to time the creators specializing in theater-decorative art were engaged in stage graphics. At the same time, there have been a few artists who successfully combined two different areas of fine arts and achieved creative success in each of these areas. One of them is the People's Artist of the Republic of Azerbaijan, laureate of the State Prize, Professor Nazim Zohrab oglu Beykishiyev, covering the last abdomen of the 20th century and the beginning of the 21st century. In the article the general problems of Nazim Beykishiyev's activity are studied.

Ключевые слова: художник, Назим Бейкишиев, живопись, сцена, дизайн, сценография, театр.

Keywords: artist, Nazim Beykishiyev, painting, stage, design, stage graphic, theatre

Введение. Народный артист Азербайджанской Республики, лауреат Государственной премии, профессор Назим Зограб оглы Бейкишиев прошел знаменитую «школу Азимзаде» в Баку (1965-1969), а затем продолжил свое образование в Московском Государственном Институте Театрального Искусства (1970-1975). В театральной деятельности молодого художника чувствуется творческий подход к созданным до него произведениям в художественных решениях, отражающих его личное отношение к требованиям и задачам современной сценографии. То, что ему суждено было учиться в самом престижном учебном заведении Советского Союза, где собирались самые известные театры страны, а также знакомство и обучение у Сергея Образцова (1901-1992), ставшим корифеем при жизни в этой области во время, послужили надежным источником для совершенствования профессионализма молодого художника. Живое общение со столичными театрами, знакомство с известными режиссерами, актерами, композиторами и артистами, работаю-

щими там, стали дополнительной моральной поддержкой для Назима Бейкишиева, с большими надеждами уехавшего из Баку в Москву (2, 37).

Каждый раз, когда он посещал знаменитый Театр на Таганке и смотрел спектакли Д.Л.Боровского-Бродского, которого считал духовной звездой в сценографии, он становился свидетелем бурных аплодисментов этому известному театральному художнику после очередной успешной премьеры и иногда в своих мечтах представлял себя на его месте.

Привлекательное и впечатляющее художественное оформление великим мастером сценографии спектаклей «Что делать?» (Н.Чернышевский), «А зори здесь тихие» (Б.Васильев), «Гамлет» (В. Шекспир), «Под кожей статуи Свободы» (Е.Евтушенко), «Товарищ, верь» (А.Пушкин), «Деревянные кони» (Ф.Абрамов), «Затягивайте ремни» (Г.Бакланов, Ю.Любимов) и др. были незабываемы в полном смысле этого слова, так как были реализованы с созданием своеобразной и уникальной архитектоники спектакля. Отметим, что режиссером этих спектаклей был Юрий Любимов, известный в

то время как реформатор советского театра. Однако, посещая спектакли, ставшие результатом их совместной работы, театралы с гордостью говорили: «Сегодня я иду смотреть Д.Л.Боровского-Бродского!».

Нельзя отрицать вдохновляющую роль также сценографии художника Большого театра Валерия Либиенталь в более позднем формировании своеобразной эстетики Назима Бейкишиева. Либиенталь, который верил в силу цвета в решении и оживлении сцены и проявлял необычайную точность в прорисовке деталей, составляющих дизайн, несомненно, обладал склонностью к творческому подходу и «совокупность оттенков цвета» умело направлял на эмоциональное воздействие на зрителя.

Его творчество имеет большое значение с точки зрения изучения сокровищницы национальных и духовных ценностей, культурных и исторических корней нации, их применения в творчестве и передачи будущим поколениям, оценки национального самосознания.

Бесспорно, истоки искусства, такие как история искусства, были синкретичными с самого начала – со времен создания театра. Таким образом, тот факт, что привлекательность и успех любого театрального представления достигается только путем достижения органической целостности воображения режиссера, актера, композитора и художника, уже подтвержден временем.

Если принять во внимание относительную роль сценографии, как составную часть синкретизма, в привлекательности и эффективности спектаклей в ранний период, мы должны признать, что в наше время бессмысленно надеяться на успех любого театрального представления без сценографического решения (3, 4). Все это можно рассмотреть на современном этапе развития азербайджанского профессионального театра, основанного на древних традициях. Нельзя отрицать роль творчества, охватывающей почти полвека, Назима Бейкишиева в этом процессе. Приход Назима Бейкишиева в эту область совпадает с 70-ми годами прошлого века, которые считаются этапом в развитии азербайджанской культуры, а также театра. В то же время театр, привлекавший специалистов своими высокими художественными качествами, сыграл огромную роль в том, чтобы драматург и режиссер, а также актерская игра стали более эффектными, живыми и привлекательными. В такой ситуации творчество молодого художника, полное поисков, было встречено с интересом в театральной сфере.

Помимо обобщения в каждой из своих работ, художник добивался разного образного решения, создавая в каждой из них образцы, вносящие ясность в раскрытие персонажа, суть тематики. Художник, исходя из содержания периода и драматического материала, выдвигает разные интерпретационные результаты.

Назим Бейкишиев также является автором новых образцов национальных костюмов, которые войдут в историю своими соответствующими импровизациями. Опираясь на понятия времени и среды в драматургическом материале, художник не

только придерживался принципа исторической достоверности, но и в выборе цвета и формы адаптировал его к вкусам современного зрителя. В его работах тонкая пластика иногда заменяется резкими мазками, чтобы придать персонажу соответствующие психологические черты и представить более естественную и яркую эстетику.

Решение сценографии спектаклей, совершенно отличающихся друг от друга по содержанию, жанру, образам, пространству, таких как «Мертвецы», «Дьявол», «Афет», «Гамлет», «Дели Домрул», «Визирь Ленкоранского хана», «Не так, та эта», «Аршин мал алан», «Убийца» и многих др. (1, 11) требовало от художника постоянного поиска. Успех художника в преодолении этого чувства творческой ответственности можно объяснить только серьезными историческими исследованиями, наблюдательностью и сильным воображением художника. На наш взгляд, наряду с талантливыми художественными способностями Назима Бейкишиева, его глубокие познания в нашей национальной этнографии, материальном и культурном наследии, традициях одежды позволили ему решить стоящие перед ним творческие задачи.

Если мы посмотрим на «архив театрал» Назима Бейкишиева, то увидим, что больше красок было направлено на создание настроения. Цвета успешно использовались почти в каждой сцене, чтобы усилить идею драматурга и режиссерскую интерпретацию, а также передать ее зрителям в более эмоциональной форме. Бесспорно, это стало «знаком его признания», т.е. этим зрители узнавали почерк художника.

Официальная оценка непрерывной деятельности художника, отличающейся продуктивностью в живописи и сценографии, также показывает, что его художественный вклад в наше национальное изобразительное искусство имеет уникальную художественную ценность. Эту высокую оценку подтверждают и те факты, что художник был награжден почетными званиями «Заслуженный артист Азербайджанской Республики» и «Народный артист Азербайджанской Республики», «Государственной премией Азербайджанской ССР» и Международной премией «Хумай», долгое время руководил секцией «Кино и театральная живопись» Союза Художников Азербайджана, был назначен профессором Азербайджанской Государственной Академии Художеств.

Назим Бейкишиев известен как художник с индивидуальным стилем, создающий бесценные произведения искусства в области театральной и станковой живописи. Хотя творчество Народного художника, охватывающее почти полвека, публиковалось в различных изданиях, оно не изучалось систематически и всесторонне. Работы художника, хранящиеся в музеях, архивах и галереях, не подвергались научному описанию и анализу с точки зрения художественного своеобразия. Изучение творчества Назима Бейкишиева с точки зрения искусствоведения, наряду с обогащением страниц истории Азербайджанского искусства, будет иметь

большое значение в изучении и передаче современных азербайджанских национальных ценностей, материальных и культурных образцов будущим поколениям.

Народный художник Назим Бейкишиев обладает высоким чутьем колориста, и это играет важную роль в придании сценографии как драматических, так и комедийных сюжетов иной колорит. Благодаря успешному применению этого качества изобразительного искусства к декорациям, имеющим свои художественные ценности и внутренние законы, это привело к появлению в нашем национальном театральном-декорационном искусстве своеобразного «взгляда Назима Бейкишиева» на сцену. В то же время следует отметить, что создание каждого перформанса не состоит из механического соединения элементов искусства, задействованных в этом процессе, и в этом случае от художника требуется создать произведение с чувством целостности. Его работы в области живописи отличаются театральностью, что подчеркивают многие знатоки. Нельзя отрицать наличие цвета в эстетике, который определяет взгляд художника на реальность, выбор ракурса, убедительное представление атмосферы года и дня.

Однако лаконичность и искренность театра художник заменил большим количеством цветовых оттенков, которых не так много, что более характерно для картин. Бесспорно, что Назим Бейкишиев, успешно продолживший традиции Саттара Бахлулзаде, прославившегося уникальным художественным отношением к природе Азербайджана, в том числе и Абшерона, обогатил эстетическую карту нового «философского пейзажа» уникальными композиционными структурами и красками.

Работы художника, созданные в разные годы - «Цветущий Азербайджан» (1986), «Вечер в Кешле» (1987), «На море» (1987), «Абшерон» (2005), «Улица в Баку» (2010), «Утро нашего села» (2012),

«Пейзаж» (2001), «Осень» (2004), «Тишина» (2001), «Дома» (2005), «Ичери Шехер» (2006), «Новханы» (2006) и др. (1, 56) и выставленные на различных экспозициях, привлекают внимание своей эмоциональностью и эстетикой, играют роль «духовного моста» между художником и зрителем. По словам заслуженного деятеля искусств, кандидата по искусствоведению З.Алиева, «удивительно, что художественный образ, выраженный в его картинах, «раскрашенных» в разные оттенки белого цвета, носит достаточно лирико-философский характер. Мастерство решения в чарующих и спокойных пейзажах художника поистине завидно» (4, 16).

Заключение. Таким образом, взгляд Н.Бейкишиева на природу Азербайджана в пейзажах как Абшерона, так и других частей республики, наличие ракурсов из театрального искусства, часто иное и более новое представление мотивов, общих в наших глазах, обусловили превращение его работ в духовный источник, способный очаровать публику. А это, в свою очередь, сделало его одним из известных деятелей азербайджанской живописи и мастером лирического пейзажа. В 2006 году он был удостоен Международной премии «Хумай» за свои картины и это может восприниматься как высокая оценка его достижений в области живописи.

Литература

1. Бейкишиев Н. Каталог. Баку: 2008, 144 с. (на азерб. языке)
2. Алескерли Ч. Размышления о творчестве Назима Бейкишиева // журнал «Гобустан», 2004, №2, с.36-38 (на азерб. языке)
3. Рагимли И. Национальная сценография: Азербайджанский театр – 125 // газета «Панорама», 1999, 4 февраля, с.4 (на азерб. языке)
4. Алиев З. Лирические оттенки нежных красок // газета «Каспий», 2017, 18 ноября, с.16 (на азерб. языке)

УДК745/749

Керимов Имран Мустафа оглы
Диссертант Азербайджанской Государственной
Академии Художеств

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-6-9](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-6-9)

ХУДОЖЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КЕРАМИКИ

Karimov Imran Mustafa oglu
Azerbaijan State Academy of Arts
Post graduate student

ARTISTIC AND TECHNICAL FEATURES OF MODERN AZERBAIJANI CERAMICS

Аннотация.

История керамического искусства очень древняя. В средние века азербайджанское изобразительное искусство было объединено с декоративно-прикладным искусством. Люди, которые использовали глиняную пластику, с древних времен лепили фигурки людей и животных. В наше время при использовании керамики создание символических фигур, вытекающих из требований экономических и политических условий того времени, затрагивая более актуальные темы, демонстрирует наиболее интересные аспекты этой области. В статье рассматривается общее состояние современной Азербайджанской керамики. На конкретных примерах изучаются художественные и технические особенности современной Азербайджанской керамики.

Abstract.

The history of ceramic art is very old. In the middle ages the fine art of Azerbaijan was united with decorative applied art. People using clay plasticity have made human and animal figures since the ancient times. Ceramic art is also developing in Azerbaijan in the modern period and the fine art works are being created. In the article the general state of modern Azerbaijani ceramics is looked through. The artistic and technical features of modern Azerbaijani ceramics are studied on the basis of concrete examples.

Ключевые слова: керамика, современность, техника, искусство, пластика, декор.

Keywords: ceramic, modern, technology, artistic, plasticity, décor

Введение. В настоящее время в Азербайджане начало формироваться молодое поколение художников-керамистов, которое овладело всеми секретами керамики, и работы этих мастеров художественны по своему значению и содержанию. Среди этих молодых художников-керамистов стоит упомянуть имена Мардиева Шахрияра, Сеидовой Гульнар, Алиевой Хатун, Каримовой Шахлы, Гасымлы Мохсуна, Набиева Азизаги, Асадли Шамс, Гадимова Бахлула, Рамазановой Асмар, Аллахвердиевой Хаяли, Рахима Чопурова и других. В творчестве этих художников пейзажный жанр развился как ведущее направление их творчества. Например, обращает на себя внимание созданная в 2015 году керамическая работа молодого художника Асадли Шамс «Ленкоранская рапсодия», которая показывает изменчивую природу Ленкорани, его символическую концепцию чая, панно, изображающее чистый духовный мир через образы женщин, держащих в руках птицу угод. В выборе тематики художник подошел к искусству керамики с философским мышлением и высоким чувством разума, создав уникальный образец поиска. Простое по форме, но интересное по тематике панно выполнено в натуральном цвете керамической красной глины.

В декоративном искусстве цвет играет очень важную роль. А настенные росписи играли важную роль в архитектуре. Цвет занимает главное место в стеклянных изделиях, витражах, украшениях – позолота, эмаль на золотых и др. изделиях. Чем меньше цвета, тем ярче его изображение - например, старинные античные вазы с красными фигурами и грубыми фигурами и др.

В нижней части вышеуказанной работы изображение двух кувшинов и пиал охарактеризовано как чайный сервиз/набор, который является символом Ленкорани. Композиционная структура с изображением смешанного потока на фоне керамического панно отражает интересную природу Ленкорани. Две женские фигуры, сидящие друг напротив друга, изображены с опущенными головами и маленькими удодами в руках. Данные удоды воспевают чистый, высокоморальный мир и великую духовность женского мира.

В целом, работы молодых художников-керамистов на разные темы, созданные в разное время являются выражением их привязанности к земле, происхождению, древним истокам и их постоянных творческих усилий по художественному изображению горько-сладкой истории своего народа.

Таким образом, работы молодых художников-керамистов, представленные общественному мнению, - это не просто сочетание технологических возможностей материала и придуманных форм (1, 15). В этом смысле превращение традиционного материала - шамота в удивительную форму и цвет в бесконечном воображении, в очень выразительный силуэт - несомненно, результат постоянных поисков и экспериментов молодых художников. Иными словами, именно их выразительная пластика и оригинальная форма давали зрителям ощущение цвета и фактуры, делали их работы запоминающимися. Рассматривая различные художественные средства и постепенно понимая их особенности, молодые художники-керамисты должны помнить, что произведение искусства, созданное с большим талантом, - это произведение, в котором все его элементы всегда полностью органичны. Например, керамический образец «Либертатем», созданный Нариманзаде Орханом в 2016 году, вызвал интерес своей необычной формой. Этот образец, общей высотой в 80 см. изготовлен из шамота матово-белого цвета. В композиции художник попытался выразить безграничную свободу души, простирающейся к небу. Художник нашел решение, придавая форме философский, поэтический смысл, и этим выражая, что женская фигура свободна и приведет нас к нашим мечтам. Каждое произведение искусства должно быть зеркалом своего времени. Руководствуясь этой идеей, молодой художник продвигал женскую свободу, которая была актуальна во все времена, как свободу человека. Керамический образец состоит из синих и коричневых тонов. Эти цвета определяются согласно содержанию и характеру работы.

Одна из главных особенностей современной керамики заключается в том, что художники, помимо реалистичности в изображении, уделяют большое место декоративности. Например, в наше время многие керамические изделия, встречающиеся в интерьерах зданий, садов и парков, своим эстетическим воздействием усиливают эффект пространства.

Целью керамики было не только эстетически изменить область, но и создать его, объединив его с современной архитектурной пространственной средой и природной средой, которая нас окружает. В настоящее время керамика все больше используется в городской среде. Декоративные керамические композиции широко использовались в интерьере и экстерьере общественных зданий, станций метро, например, в Зеленом театре, на фасаде За-

вода Кондиционеров, в интерьере детской стоматологической поликлиники и станции метро «28 мая». Этот список можно продолжить, указав панно «История развития Шемахи» из шамота, установленное во входе в город Шемаха (автор - Ниджат Годжаманлы, 1979), проект детского театра на приморском бульваре (автор Расим Рзаев, 1986) и др. В этом смысле очень примечательно керамическое панно «Гармония», созданное Алиевой Хатун, которая с гордостью продолжает традиции. Общий размер творческой работы 80x50 см. Материал состоит из красной глины, шамота, солей, цветной эмали. Керамическое панно прямоугольное. В своей работе художник попыталась создать философское влияние гармонии в керамике. Для этого чутко решается переход выбранных форм друг друга как плавный танец.

Привлекает внимание пластическое решение работы «Подводный мир» художника-керамиста Гасанова Адила, созданное в 2011 году, гармония формы, раскрывающая значение смысла декоративной композиции. Нижняя часть представляет собой запутанную кружащуюся морскую флору, которая выражает морские глубины. А.Гасанов усилил это художественное выражение, решив эту часть более темным цветом материала. Постепенно начинает разворачиваться цветовая ценность материала, растворенного в его собственном цвете. Изображенные извилистые, бурлящие воды, водоросли и части подводных растений, которые медленно движутся, поворачиваются в одном направлении и поднимаются вверх, и благодаря своей высокой пластичности усиливают внимание к работе.

Художник сумел выразить лирическую силу воздействия произведения, проявив чуткое отношение в предмету. Например, волнистые части, которые закручены внизу, отражаются более горизонтально и узко, а слои, которые расширяются вверх, изгибаются вертикально, как если бы они поднимались над водой и представляли часть, где пересекается граница. Таким образом, можно отметить, что молодой художник овладел искусством «размягчения» глиняного материала, «присвоения» его, придания чувствительности и характера.

В керамической работе «Белый город», выполненной Ахмедовой Наилой в 2014 году, мы сталкиваемся с иной композиционной структурой. Художник, сумевший воссоздать характерный образ нового города, использовал форму пьедестала, синтезируя ее с основной фигурой, делая работу более интересной для просмотра. На прямоугольную фигуру ставится простой круг. Таким образом, намек на современный мир, художник уникальным образом раскрывает качества нашего развивающегося города в декоративном плане (2, 45). Вдоль половины круга размещен высокий полукруглый щит, на котором в типе рельефа отражается обобщенная сцена новостроек.

Особую эстетику белой поверхности материала Н. Ахмадова придала также с помощью цветной эмали. Такие тона, как светло-зеленый и коричневый, интригуют, поскольку узоры, выраженные геометрическими фигурами внизу, продолжают

через круг. То, что не используется цвет в части работы, где изображен город, важно для того, чтобы с интересом проследить его основание. В целом существует множество керамических изделий, в которых целенаправленное использование цветов позволяет выглядеть более эстетично и ценно. Декоративное панно «Чудеса Баку» (2016) Алиевой Назрин служит удачным примером этому. Добиться своей цели художнику удалось с помощью цветной эмали. Стилизованная форма Девичьей башни и других архитектурных памятников, символизирующих Баку, помещена в центр произведения как художественное обобщение. Здесь также уделяется внимание соотношению света и тени с использованием значений темного и светлого цвета, соответствующих цвету материала.

В той части, которая почти обрамляет основную часть панно, наряду с древними архитектурными памятниками Баку синтезируются и смешанно отражаются новые здания, отражающие облик современного города, создавая удачную декоративную композицию. Узкие улочки Старого города, Дворец Ширваншахов, а также образцы советской архитектуры, в то же время наиболее удачные архитектурные образцы современности образуют динамичную композиционную форму, переливающуюся яркими, теплыми и холодными цветовыми контрастами.

Еще один пример правильного использования цвета - двухчастная декоративная ваза «Бадр», созданная в 2016 году молодой художницей-керамистом Алиевой Шовкет. Художник, выбравший в качестве сюжета «Бадр», одно из важнейших событий Пророка, проявил философский подход и чуткое отношение к сюжету. Маленькие точки на формах, близкие друг к другу по характеру, элементы декоративного типа даны линейными выражениями, каждая из них имеет свое решение. Сужение в нижней части и постепенное расширение в верхней выражается одинаково на обеих фигурах.

На формах использовались такие цвета, как белый, синий и голубой. Линейные формы, простирающиеся в горизонтальном направлении, в цвете керамики с геометрическими формами, увеличивают ее эстетическую ценность, а также ее символическое значение в соответствии с темой. Ш.Алиева дала стилизованное художественное решение месту, где был брошен камень в дьявола, что стало традицией в Мекке, символически изображая первую битву мусульман с многобожниками Мекки в битве Бадр.

В керамической работе «Оборона», созданной Алиевой Хатун в 2014 году, мы также встречаем иное качество формы, символизирующую событие. Керамическая композиция высотой 70 см напоминает широкий ствол дерева. На дереве изображено птичье гнездо и стилизованная форма птиц, пытающихся защитить это гнездо.

Формы одинаковой структуры справа и слева очень чувствительно передают зрителю пластичность раскрывающихся крыльев, как если бы они двигались над гнездом. Волнение в духе произведе-

ния было успешно разрешено динамическими эффектами, создаваемыми формами тревоги. Резкие переходы, заостренные кончики, обратное сочетание асимметричных форм позволяют более четко понять тематику работы, понять чуткое отношение художника. Асимметричные, разные размеры глубоких линий на стволе дерева создают гармоничное выражение, адаптируя его к общему стилю верхней части композиции, и одновременно становясь одним из основных средств достижения целостности работы.

В работе Асадли Шамс «Чудеса Египта» мы видим, что художник достиг своей цели с помощью символизированной стилизованной формы. Используя саркофаг Тутанхамона, каноны египетских чудес и изображения на них, художник добавил особый колорит содержанию произведения, используя обобщенное художественное решение. Внизу композиции изображены двое египетских воинов. В верхней части эстетика работы подчеркнута простой формой геометрических элементов. Символические образы египетских женщин расположены сверху основной композиции.

Заключение. Следует отметить, что композиция - это структура, которую художник задает выбранной тематике/предмету. Эта структура может быть выполнена различными способами, в том числе цветом, колоритом, формой, пластикой, рас-

положением фигур, размещением деталей, силуэтом, динамикой и др. средствами (3, 34). Однако на этом охват композиции не заканчивается. Было бы неправильно говорить однозначно о том, где понятие композиции начинается и заканчивается в творческом мире. Потому что от примитивной формы творчества до стадии высокого развития сфера влияния композиции находится на переднем плане творчества.

Композиция - это понятие, играющая ведущую роль в формировании художественного мышления. Это продукт нашего сознания и мысли и существует как в природе, так и в среде, в которой мы живем. Поэтому нужно смотреть на композицию с широким воображением, понимать ее бесконечность и неисчерпаемость, подходить к ней как к философскому понятию.

Литература

1. Асланова А. Современная Азербайджанская керамика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Баку: 2004 (на азерб. языке)
2. Алиев З., Халилов А. Азербайджанское искусство. Часть 3. Баку: 2011, 142 с. (на азерб. языке)
3. Азербайджанское искусство (К. Керимов, Р. Эфендиев, Н. Рзаев, Н. Габибов). Баку: 1992, 344 с. (на азерб. языке)

УДК745/749

Рзаева Нармина Халил кызы

Диссертант Азербайджанской

Государственной Академии Художеств

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-9-12](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-9-12)

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ТВОРЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СКУЛЬПТОРА ЭЛЬМИРЫ ГУСЕЙНОВОЙ

Rzayeva Narmina Khalil gizi

Azerbaijan State Academy of Fine Arts

Post graduate student

GENERAL PROBLEMS OF SCULPTOR ELMIRA HUSEYNOVA'S ACTIVITY

Аннотация.

Азербайджанская скульптурная школа сформировалась в начале XX века и с тех пор развивается большими темпами. Безусловно, русская скульптурная школа сыграла значительную роль в становлении и развитии профессиональной скульптуры в Азербайджане. В 1950-1960 годах, после окончания художественных школ в бывшем Советском Союзе талантливые молодые азербайджанские художники начали развивать свое творчество, осваивая традиции мировой и советской скульптуры и высокого мастерства. Они выполняли свои работы в соответствии с важными идеями и художественными требованиями того времени. Статья посвящена исследованию творчества одного из таких талантливых скульпторов Азербайджана Эльмиры Гусейновой.

Abstract.

From the beginning of the 20th century the Azerbaijani sculpture school began to develop. Of course, the Russian sculpture school played a significant role in the creation and formation of professional sculpture in our republic. During 1950-1960 years after graduating from the higher art schools in the former Soviet countries talented young Azerbaijani artists, who had learned the traditions of world and Soviet sculpture and high artistic skills, began to grow. They carried out their works in accordance with the artistic requirements of the period. The article is devoted to the place of artistic plasticity in the activity of sculptor Elmira Huseynova.

Ключевые слова: скульптура, композиция, изображение, портрет, пластика.

Keywords: monument, composition, image, portrait, plasticity

Введение. Женщины-скульпторы занимают особое место в Азербайджанской национальной школе скульптуры. Ценными образцами Азербайджанского искусства считаются работы таких скульпторов-женщин, как Зивер Мамедовой, Мунаввар Рзаевой, Хаят Абдуллаевой, обладающих тонкой пластикой и женской чуткостью (1, 21). Особое место в этом списке занимает работа заслуженного художника Азербайджана Эльмиры Гусейновой.

Традиции отечественного и международного пластического искусства ярко отражены в станковых, монументальных и мемориальных скульптурах в творчестве Эльмиры Гусейновой, тяготеющей к романтическим, страстным и смелым пластическим формам с индивидуальным стилем и манерой.

Образцы, созданные в разные годы скульптором, прожившей для художника недолгую жизнь (64 года), отличаются идейно-художественным совершенством. Скульптор Эльмира Гусейнова, сделавшая большинство своих работ из бронзы, камня, мрамора, дерева, керамики, гипса и эпоксидной смолы, за исключением нескольких работ, которые она создала в первые дни своей карьеры, не повторяются ни композиционно, ни формой, ни пластическим решением, ни размером. В ее творчестве нет тенденции к полифоничности. От работы к работе видно, что ее почерк отточен, а композиции обогащены деталями, которые дополняют чувства и мысли автора, индивидуализирующие изображение.

Среди различных станковых работ Эльмиры Гусейновой тематические, однофигурные, многофигурные композиции отражают пластические проявления человеческой судьбы и его волнения, выражают сложность проблемы чести и совести современного человека, заботящего его мышление.

Эльмире Гусейновой удалось создать успешные образцы экспериментальности в портретной живописи. Портретная живопись в ее работах - характерная черта творческого метода скульптора. В произведениях этого стиля скульптора психологический настрой героев отличается их индивидуальными особенностями. Но в то же время содержание этих портретов связано с прославлением патриотических идей. К таким портретным работам Эльмиры Гусейновой можно отнести «Портрет Расула Рзы», «Портрет Саттара», «Портрет Тогрула», «Портрет Асмар» и др. Эти и другие портреты отличаются точностью внешних черт, четкостью пластических объемов. Автор находит наиболее естественные движения в сущности каждого образа, умудряется выразить богатую духовность человека. В творчестве Эльмиры Гусейновой мощные средства изображения, раскрывающие образ объекта изображения, еще раз подтверждают совершенство этих произведений. Созданные художником женские образы привлекают внимание своей спецификой, обобщенностью, а также художественной выразительностью, объясняющей индивидуальность.

В постоянных поисках Эльмиры Гусейнова пыталась устранить статичность и застойную композицию, создав полноценный психологический образ. В этих примерах очень заметна тенденция к пониманию ясности и естественности формы, составляющей конструктивную основу пластичности.

Поскольку объектом и предметом скульптуры в основном является человек, в этом виде искусства чаще используется жанр портретной живописи. Творческое наследие талантливого скульптора сыграло важную роль в развитии портретного жанра в Азербайджане. В этом жанре скульптор умело решает творческие задачи, которые заставляют его задуматься. Созданные им портреты стали результатом интенсивных художественных изысканий. Ее портреты, неповторимые персонажи мастерски отражают самые разные детали человеческой духовности. Скульптор выражает героическое прошлое своего народа в философской социализации и монументальных формах. Эта особенность более выражена в ее портретах.

Иногда при создании портретов конкретных людей Эльмира Гусейнова может показать внутренний мир уникальных человеческих образов, его окружение, высокое положение человека в обществе через обширное обобщение, нахождение определенных пропорций, пропорциональных линий, лаконичных средств выражения. Ей более интересны выразительные, внутренне богатые и запоминающиеся человеческие образы.

Доктор искусствоведения, профессор Мурсал Наджафов отмечает, что «Эльмира Гусейнова в своих скульптурных композициях воспекает материнскую любовь и семейную радость. Младенец - это монолитный мостик, соединяющий отца и мать. Эта идея вызывает высокие чувства практически во всех произведениях Эльмиры Гусейновой. Материнская любовь и семейное счастье имеют в творчестве юного художника философское значение. Однако эти темы и мотивы выражаются не в виде обычных иллюстраций, а иногда символически, иногда в виде конкретных образов» (2, 154).

Эти работы Эльмиры Гусейновой, выполненные из дерева, отличаются от других прежде всего формой, не свойственной азербайджанской скульптуре, а может быть, и весьма неожиданной. В работах Эльмиры Гусейновой, жены известного художника Тогрула Нариманбекова, это несоответствие, вероятно, было закономерным. Иными словами, для Эльмиры Гусейновой естественно придавать простые, несколько примитивные формы пластическим формам рядом с Тогрулом Нариманбековым, которому удалось поднять свои работы до уровня сказки, глядя на события «детским глазом». Тот факт, что эта пара, которая постоянно демонстрировала свой поиск новаторства, образности и национализма, воспринималась как обладательница уникального стиля в изобразительном искусстве Азербайджана, также является выражением признательности их творениям на всех уровнях.

В женских образах, созданных Эльмирой Гусейновой, также есть попытка изучить истоки пластической образности природы, найти ее правильные пропорции, движения и позу. В ранних произведениях скульптора просматриваются авторские особенности передачи своеобразия содержания и пространственного характера персонажей. Освоение профессионального искусства осуществлялось параллельно с поиском новых тем, подтверждением глубокого личного мировоззрения образов. Еще со студенческих лет Эльмира Гусейнова создала множество женских персонажей, отражающих красоту, простоту и величие женщин.

Эльмира Гусейнова старается показать лучшие черты женских героинь, поэтому образы, которые она создает, - разные, глубоко индивидуальные, носители истинных человеческих качеств. Скульптор обладает не только разнообразием стиля, но и пластическим решением создаваемых им образов, постоянным стремлением осмыслить новые задачи художественного творчества. Женские образы скульптора всегда привлекают теоретиков умениям индивидуально, по-своему воспринимать многообразие жизни. Художнику также удалось показать высшие качества азербайджанских женщин - их искренность, уверенность в себе, женственность, внутреннее обаяние.

Портреты Эльмиры Гусейновой глубоко интеллектуальны и задумчивы. Она пишет свои портреты в обыденной обстановке, без пафоса, ее больше интересуют человеческие психологические переживания и мысли. Среди наиболее интересных - композиции «Азербайджанская женщина» (дерево, 1957 г.), «Польская студентка» (бронза, 1962 г.), «Мужской портрет» (глина, 1965 г.), поэтически обобщающие творческое воображение, сердцебиение и чувства художника. Она создала такие интересные работы, как «Портрет Асмар» (глина, 1963, глина, 1973), отражающие возвышенность материнской любви, прибегая к лирическим и романтическим средствам описания в связи с сущностью мотива. Идея скульптора решает широкий круг эстетических задач, что требует изучения не только национальных традиций, но и творческих достижений известных мастеров современной мировой культуры. Оригинальные поиски и нововведения в творчестве Эльмиры Гусейновой ярко отражают стилистическое обогащение нашего искусства.

Для творчества Эльмиры Гусейновой характерно стремление к поиску современных пластических форм и средств изображения, акцентируя внимание на сути современных тем. В ее скульптурах принцип реализации формы художественного познания в искусстве через философское выражение дает основание утверждать, что этот принцип реализуется с индивидуальными творческими особенностями. Используя выразительную текучесть стилизованных контуров, завершенность объемов, фактуру материалов, художник со временем усиливал лаконичность и геометрическую абстракцию форм, создавая обобщенно-символические образы.

Доктор искусствоведения, профессор Дж. Новрузова отмечает: «Эльмира Гусейнова, творчество

которой отличается высокой конструктивной точностью и ясностью, имеет собственный пластический стиль и подчиняет этот стиль внутренней природе образов и внешним особенностям модели» (3, 59).

Станковая скульптура Эльмиры Гусейновой отличается выдержанностью темы, сюжета, композиционных приемов, образного выражения. Она пытается раскрыть психологические переживания человека. Композиции художника «Колхозница» (1957), «Рабочий» (1958), «Землепашец», «Нефтяники», «Образ любви», «Семья» (1960), «Все для фронта» посвященные обычным людям, рабочим являются проявлением наблюдательности, профессионального подхода к предмету. Э. Гусейнова, апеллировавшая к свободным и смелым формам, рожденным художественной фантазией в своих скульптурах, пыталась оригинально создавать свои композиции. Скульптор любила создавать изображения известных деятелей культуры и искусства. В работах «Памяти режиссера Тофика Кязимова», «Портрет академика М. Джафарова» и др. художник отдала предпочтение принципу творческого подхода к художественной традиции в скульптуре, и это позволило добиться своеобразия пластического совершенства, авторского решения проблемы.

Знакомство с мемориальными памятниками Эльмиры Гусейновой позволяет уточнить некоторые общие аспекты ее работы и определенные методы работы. Главная особенность мемориальной работы скульптора - старательная и точная проработка формы, придающая фигурам прочность и монолитность. Надгробия, созданные Э. Гусейновой и воздвигнутые на Аллее почета, в том числе надгробия Мехди Гусейна (1966), Джафара Джаббарлы (1968), Расула Рзы (1970), стали неотъемлемой частью азербайджанской скульптуры и архитектуры (4, 68). Эти произведения искусства, созданные выдающимся скульптором, имеют высокую эстетическую ценность. Стиль этих памятников, богатство пластической формы, цвета, художественного оформления отличаются друг от друга и рассказывают о богатстве духовного мира автора. Эстетическое воздействие памятников заставляет людей смотреть на них не как на надгробия, а как на произведение искусства. Одна из главных особенностей мемориальных памятников в творчестве художника - их психологизм и связь истории с нашей современностью.

Своеобразный стиль скульптора Эльмиры Гусейновой, как и в других произведениях, отражено в мемориальном памятнике, посвященной памяти Мехди Гусейна. Было бы серьезной ошибкой комментировать «ограничение национальности» в творчестве художника, крайне верной к национальной традиции. В общем ходе мысли этот элемент воспринимается как очень важный момент. Композиции действуют как своего рода обобщенная копия или символ образа. Художественные особенности этих пластических формул вносят ясность в работы автора.

Все образцы и архитектурные комплексы, входящие в золотой фонд нашей монументальной скульптурной сокровищницы, характеризуются разнообразием, колоритом и эстетическим воздействием своей пластической формы. Эти произведения имеют большое значение в воспитании людей в духе уважения и любви к историческим и духовным ценностям, укреплению у них чувства патриотизма. Нельзя не упомянуть работы Э. Гусейновой в этом стиле. Среди монументальных памятников мастера - памятник азербайджанскому писателю Джафару Джаббарлы (1966 г.), воздвигнутый в Сумгайыте, и памятник известному просветителю, натуралисту Гасан беку Зардаби (1983 г.). Характерные качества образа мастерски раскрыты в статуе Зардаби, изображенной при чтении газеты «Акинчи» - первого периодического издания Азербайджана из бронзового гранита. Памятник интересен свежестью пластиковой конструкции.

Монументальные работы, созданные Эльмирой Гусейновой, имеют большое значение в воспитании в людях духа уважения и любви к историческим и духовным ценностям, укреплении чувства патриотизма. Скульптор позволил добиться оригинальности пластики, естественности монументальной скульптуры за счет передачи идеи и смысла, а также емкости формы.

Заключение. Тридцатилетняя карьера Эльмиры Гусейновой была насыщена творческими поисками. За исключением одной-двух ее работ после студенческих лет, ни одна из ее работ не повторяет композицию, пластическое решение, форму, размер, также не чувствуется тенденция полифоничности в ее творчестве. Многочисленность и многогранность идейно-эстетических проблем, решенных в творчестве Эльмиры Гусейновой требует изучения не только национальных традиций, но и творческих достижений известных мастеров современной мировой культуры. Оригинальные поиски и новаторство в творчестве Эльмиры Гусейновой ярко отражают стилистическое обогащение Азербайджанского искусства.

Литература

1. Касумова Э. Молоток и женские руки (о скульпторе Эльмире Гусейновой) // журнал «Женщина Азербайджана», 1979, №8, с.21 (на азерб. языке)
2. Наджафов М. Художник и время. Баку: Гянджлик, 1977, 174 с. (на азерб. языке)
3. Новрузова Дж. В поисках человека.. (о скульпторе Э.Гусейновой) // журнал «Гобустан», 1970, №2, с.59-61(на азерб. языке)
4. Алиоглы Ч. О скульпторе Э.Гусейновой // журнал «Гобустан», 1970, №2, с. 67-68. (на азерб. языке)

CULTUROLOGY

УДК 008:39; 008:351.858

Алиева Егана Акиф кызы
Кандидат по культурологии, доцент
Научный секретарь Бакинской Академии Хореографии
[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-13-16](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-13-16)

**ОКСИДЕНТАЛИЗМ В КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ХАСАНА ХАНАФИ ИЛИ
НАУКА «ИЗУЧЕНИЯ ЗАПАДА НЕ-ЗАПАДНЫМ МИРОМ»**

Aliyeva Yegana Akif gizi
PhD in Culturology, associate professor
Scientific Secretary of Baku Choreography Academy

**OCCIDENTALISM IN HASAN HANAFI'S CULTUROLOGICAL THOUGHTS or THE SCIENTIFIC
KNOWLEDGE "LEARNED BY THE WESTERN NON-WESTERN WORLD"**

Аннотация.

По мнению многих исследователей, культурный диалог между Востоком и Западом происходит на ментальном уровне. Одна из главных причин этого - неполное и всестороннее изучение восточных культурных традиций. В представленной статье автор комментирует мысли египетского интеллектуала Хасана Ханафи на межкультурный диалог в культурологических взглядах. Глобальное мышление Хасана Ханафи вовлечено в культурологический анализ с точки зрения исламского неомодернизма. Также исследуются его взгляды на новые научные знания, такие как «проект национальной культуры» и оксидентализм.

Abstract.

According to many researchers' thoughts the cultural dialogue between the East and the West is realization at a mental level. One of the main reasons of it is the complete and comprehensive study of the Eastern cultural traditions. In the article the author explains the thoughts about the intercultural dialogue at the cultural views of Egyptian intellectual Hasan Hanafi. Here, Hasan Hanafi's global thinking is involved in cultural analysis in the aspect of Islamic neo-modernism. His thoughts about the new scientific knowledge such as "national culture project", "Occidentalism" are also investigated.

Ключевые слова: Хасан Ханафи, исламский неомодернизм, глобальный диалог, оксидентализм, культурологический подход.

Keywords: Hasan Hanafi, Islamic neo-modernism, global dialogue, Occidentalism, culturological approach.

Вступление. Изучение процесса развития восточного и западного мышления в аспекте параллелизма и аналогий и участия обеих цивилизаций во взаимном диалоге - одна из актуальных проблем современности. Подходя к данной проблеме в контексте диалога и межкультурных отношений, проблема обретает более сложный характер. Проблема участия восточной мысли в глобальном диалоге возможна посредством использования философской и культурологической компаративистики, сравнительного анализа восточной и западной культур, методологических возможностей глобальной этики (или макроэтики), диалогистики, глобалистики, гуманитарной космологии, геогенезиса. Однако проблема изучения восточной культурологической мысли в диалоге глобальных идей очень сложна, поскольку сама восточная культурологическая традиция остается одной из наиболее неизученных, несистематизированных областей. Еще одна сложность в этой сфере заключается в том, что сегодня западная цивилизация не готова к равноправному диалогу с восточными цивилизациями - конфуцианской, индо-буддийской, мусульманской, а также с тюркским миром. Существуют причины, создающие эти трудности. Так как, диалог между

восточной и западной цивилизациями по-прежнему ведется на ментальном уровне. Для преодоления этого препятствия, прежде всего, необходимо анализировать традиции восточной и западной философской и культурологической мысли в сравнительном аспекте. Признание прав человека, которое препятствует диалогу между двумя разными цивилизациями, должно учитывать индивидуалистический дух Запада и азиатские ценности, основанные на общественных интересах, и устранять противоречивые последствия этих факторов.

Глобальное мышление Хасана Ханафи в аспекте исламского неомодернизма. Выдающимся представителем восточной глобальной мысли является египетский интеллектуал Хасан Ханафи (Hassan Hanafi (араб. 1935, حسن حنفي). Интеллектуальные горизонты Хасана Ханафи, национального мыслителя в египетском контексте, очень широки. Ханафи, который не отрицает западных культурных ценностей, добавляет арабскую культуру или, в более широком смысле, исламскую культуру в список великих культур. Универсальность ханафитской мысли отражена в идее о том, что арабо-мусульманская культура способна предложить всему

миру альтернативную модель развития. По его мнению, уникальная арабо-мусульманская культура достаточно сильна, чтобы способствовать прогрессу человечества.

Мыслитель-реформатор Хасан Ханафи - видный представитель исламского неомодернизма. В основе его идеологии лежит идея объединения арабского мира и восстановления центральной роли ислама в мировой культуре. По его мнению, потребности современных мусульман должны быть интегрированы в исламскую теологию и развивать теологию революционного освобождения. Именно революционная свобода/освобождение позволит нам сегодня противостоять вызовам современности в мусульманском мире, а также бороться с глобальными проблемами, такими как вестернизация, отчуждение, бедность и отсталость.

Базовые принципы исламского неомодернизма, интеллектуального движения, представляют собой критику исламского модернизма и религиозных традиций, которые не могут эффективно сочетать исламские ценности и современные формы жизни. Как видный представитель неомодернистского движения, Хасан Ханафи полагается на потенциал свободы исламского наследия, подчеркивая его пластичность и открытость.

В основе идеологических реформ Ханафи лежит открытие потенциала исламского этоса на индивидуальном и коллективном уровне в современной исторической реальности. Выступая в контексте глобальной этики в своих реформистских идеях, он представляет уникальный ответ ислама на вызовы современности как проект модели глобального развития человечества. Ханафи призывает исламский мир заменить многовековые «постоянные» или «традиционные» традиции на «универсальность». Универсальность ислама заключается в его открытости современным научным открытиям, освоению новых методологических инноваций и современных философских дискурсов. Однако сторонники традиционализма часто путают принятие инноваций с адаптацией к инновациям. Революционное мышление Хасана Ханафи связано с его взглядами на контекст современного мира и ожиданиями и потребностями мусульманских народов в этом контексте. Потребности развивающихся обществ требуют перехода к новым историческим условиям.

По словам Хасана Ханафи, существует два типа обществ: традиционные и современные. Ссылка на культурное наследие играет ведущую роль в традиционных обществах. В «современных обществах» традиция теряет свою ценность. Однако есть общества третьего типа, в которых система наследственных ценностей и современности, хотя и существуют параллельно, не образуют органичного единства. Здесь Х. Ханафи предлагает новую модель развития традиционных обществ.

Традиция, лежащая в основе его модели развития, выступает именно как фактор обуславливающий развитие. Согласно Ханафи, при создании новой социальной реальности традиция и разум

должны образовывать тандем. Критическая реконструкция, основанная на традиции, - главная цель каждого мыслителя, стремящегося к значительным изменениям.

«Проект национальной культуры» Хасана Ханафи. В докладе «Позиция нашей культуры», опубликованном в материалах первой арабской конференции «Наследие и вызовы эпохи на арабской родине» в Бейруте в 1985 году, Хасан Ханафи предлагает «проект национальной культуры» или три позиции культуры:

1. Отношение к древнему наследию;
2. Отношение к западным ценностям;
3. Отношение к реальности жизни (1).

Хасан Ханафи считает, что национальное сознание арабского общества тесно связано с культурным и историческим наследием. И это такая связь, что представления о мире и нормах поведения перенимаются из исторического наследия. Позиции культуры в обществе обычно существуют в непропорциональных формах. Таким образом, религиозная культура, культ предков, верность традициям предков, традиционное образование - все это проявления отношения к древнему наследию. В отношении к западным ценностям Ханафи заключает, что западное наследие является одной из опор арабского национального самосознания, источником знаний о науке и национальной культуре.

Культурное наследие Запада исторически существовало в арабском обществе, от древних греков до западных модернистов. Именно основанные на западных ценностях - светская научная культура, реформистские и модернизационные движения, современное образование и новейшие системы присутствуют в арабском обществе.

Последняя третья - позиция о жизненной реальности, неосознанно существующей в наших чувствах и эмоциях. Именно такая позиция мотивирует нас к пониманию реальности и действует как единственный источник разума. Третья позиция обуславливает развитие народной культуры и стимулирует движения за социальные перемены. По мнению Ханафи, именно несоразмерность культурных позиций является основной причиной культурных противоречий в арабском обществе.

В 1990 году в статье под названием «Новая социальная наука/некоторые размышления» (New Social Science/Some reflections) в «Etudes Orientales» Ханафи писал: *«В период деколонизации рождается глобальное сознание «третьего мира». Это знаменует появление «новой социальной науки». Цель этой новой социальной науки - дать возможность ученым «третьего мира» «кратко и честно» выразить реальные социальные проблемы, основанные на их собственных методах и средствах, а также внести свой вклад в западную социальную науку. «Возможно, что европейское сознание выйдет из замкнутого круга и к тому же обретет от неевропейского сознания, возникшего в Африке, Азии и Латинской Америке, новые стимулы для выживания...» (2, 252-253).*

Новая социальная наука положит конец намеренному отказу от разговоров о не-западных истоках западной культуры. Это не следует истолковывать как противоположную позицию. Это «чисто историческое исследование, опирающееся на исторические очевидности. До сих пор хорошо известны два истока Запада: иудео-христианский и греко-романский. Греческому началу предшествуют такие редко упоминаемые истоки западной культуры, как Египет, Персия, Месопотамия, Индия, Китай, Центральная Азия – здесь широкое поле для исследований, проводимых независимыми институтами и исследовательскими центрами» (2, 253).

Х.Ханафи считает общественную науку Запада идеологическим направлением и политически мотивированной наукой. Он видит цель новой социальной науки в демифологизации некоторых важных концепций, теорий, методов и результатов исследований. По мнению интеллектуала, и социальные, и естественные науки должны быть свободны от субъективности и быть объективными, даже если они кажутся мифом. Еще один миф в западной социальной науке - нейтральность. Х. Ханафи пишет: «Когда ученый, занимающийся общественными науками, имеет дело с нациями, народами, обществами, правительствами, классами, классово-борьбой, он вынужден принимать какую-то сторону». Миф третий - универсализм. По мнению Ханафи, здесь социальное знание отсутствует полностью. Социальная наука связана с обществами и представляет культурный плюрализм. Но «некоторые притязания универсализма выражают фактически надежду на гегемонию, утверждение односторонности и отрицание иного. Универсализм есть экспансия западной науки за пределы ее географических границ, а аккультурация есть отступление традиционных культур перед лицом интеллектуального заговаривания и культурного нашествия». Уже дошло до того, что понятия «универсальное и европейское», «международное и западное» смешиваются, и это отражается на деятельности международных организаций, в общем, на образе мышления и поведения (2, 254).

Хасан Ханафи и оксидентализм. В своей статье «Новая социальная наука/Некоторые размышления» (New Social Science/ Some reflections) Ханафи отмечает рост движения «антивестернизация» с целью сохранения культурной идентичности и духовного наследия. Результатом является подъем фундаментализма и консерватизма. «Вестернизация и антивестернизация создают антагонистический дуализм в национальной культуре...». Это знаменует появление «оксидентализма» - научного знания, «изучение Запада не-Западом» (2, 254-255).

Проект Оксидентализма, занимающий особое место в исламской теологии освобождения Х.Ханафи, является ответом на прозападный «ориентализм» Эдварда Саида. В отличие от ориентализма, идея оксидентализма не скрывает тайную ненависть к Западу. Скорее, оксидентализм преподносится как «наука о Западе» или «знание Запада».

Ханафи, учитывая все недостатки ориентализма, считает «оксидентализм» мысленным экспериментом и интеллектуальной историей Запада, написанной с позиции мусульманского Востока. Оксидентализм как исследовательская программа призывает к изменению исследовательских аспектов изучения исламской культуры. Он пытается разоблачить широко распространенные ориенталистские предрассудки. По мнению Ханафи, традиционные исламские тексты являются важными источниками социально-политического и интеллектуального развития исламской культуры. Эти источники могут принести большую пользу, если их интерпретировать в свете современного мира. С этой точки зрения Х.Ханафи вдохновлен основами мутазилиитского учения калама .

Философ рассматривает мутазилизм - который придает особое значение умственным аргументам в подходе к религиозным вопросам - как способ мышления, готовое к интеллектуальному диалогу. По мнению Ханафи, калам - не просто символ рационализма. По его мнению, эта дискурсивная традиция, которая должна быть пересмотрена в свете нынешнего положения ислама в современном мире. Египетский философ, критикующий гегемонию Запада и радикальный исламизм, который равнодушен к интеллектуальному потенциалу исламской культуры, без колебаний обращается к политическому исламу и научным достижениям Запада, оставаясь верным мутазилиитской традиции.

Хасан Ханафи, изучающий историю, заявляет, что по мутазилизму ислам (в отличие от христианства) более открыт для диалога с христианами, евреями и представителями других религий. Открытость ислама для других культур и религий делает историю религии и культуры более инклюзивной и справедливой, чем христианские повествования. Ханафи считает, что европейская критика религий основана на западных исследовательских концепциях исторических и культурных текстов. Именно это способствовало созданию теории ориентализма.

Неомодернистские идеи Ханафи, пропагандирующие плодотворную связь традиционного наследия с современностью, ярко отражены в пятитомном «От вероучения к революции» (3, 91). В данной работе египетский мыслитель пытается предложить современное «прочтение» классических каламических текстов. Он считает, что современную интерпретацию каламов целесообразно рассматривать с учетом тех по-настоящему революционных политических обстоятельств, в которые мусульмане были вовлечены в XX и XXI вв.

Революционное, новаторское мышление профессора Каирского Университета Ханафи связано с его взглядом на современный мировой контекст и потребности мусульманских народов в этом контексте. По его словам, именно вызовы современности диктуют мусульманам перейти от вероучения к революционным изменениям.

Согласно учению Ханафи, оксидентализм - идеальная модель исследовательской программы. В

сферу этого исследования входят исследования, полезные для мусульман, стран третьего мира в целом и Востока. Изучение науки Запада, ее истории, ценностей, принципов и теорий поможет мусульманам сформировать более справедливое мировоззрение.

Оксидентализм освободит мусульман от оков культурного и научного колониализма. В то же время теоретические основы оксидентализма могут служить углублению взаимопонимания мусульманского мира с западным миром, ассимилировать современные идеи Запада при сохранении идентичности исламского мира.

Согласно Ханафи, исламская традиция обладает универсальным общечеловеческим потенциалом. Хотя мусульманский образ мышления отличается от западного, он может служить его обогащению. Размышляя о своей идентичности, мусульмане смогут более совершенно понять ислам. Они смогут определить, какой вклад они могут внести в мир. Наконец, оксидентализм может быть освобожден от предрассудков против мусульманского Востока Запада путем критики ориентализма как теоретического течения.

Результаты западных исследований могут предложить модель конструктивного и справедливого культурного диалога между Западом и Востоком. Основная цель оксидентализма - положить конец несправедливому западному европоцентризму и создать неевроцентричное общество, которое будет открытым, глобальным и терпимым к «чужим» культурным, духовным и интеллектуальным ценностям.

Размышляя над вкладом исламской цивилизации в развитие средневековой европейской культуры, Ханафи не связывает нынешнее состояние арабской культуры с процессами, происходящими на Западе. Он считает, что кризис в арабском мире безразличен к событиям в прошлом и настоящем на Востоке.

В работе под названием «Исламские исследования», опубликованном в 1982 году, он писал: *«Мы взаимодействуем с западной цивилизацией вне цивилизации восточной. Для нас существует только один критик философской мысли в нашей современной культуре - французский, немецкий, британский или американский. И мы не видим в своих размышлениях связи с цивилизациями персидской, индийской, китайской, какими они были в древности и какими являются сейчас»* (4, 18). В той же статье Ханафи определяет цели: *«В нашем современном сознании мы наблюдаем кризис человека... Наша задача перевести нашу культуру со*

старого уровня, ориентированного на божественное, на новый уровень, уровень человека». (2, 250) Ханафи считает необходимым перейти от теологии к антропологии. Подчеркивает важность освободить изучение человека от оков философии богословия.

Заключение. Таким образом, согласно нашему исследованию, культурологические воззрения неомодернистского интеллектуала Хасана Ханафи основаны на решении проблемы исламской традиции и современности. Способность примирить теологические традиции с актуальным положением современных мусульман вызывает интерес к учению Х. Ханафи. Согласно философу, утверждающему универсальность культур, великие культуры имеют собственное мировоззрение. Великие культуры могут занять позицию культурной и социально-экономической гегемонии, отрицающей плюрализм, или, наоборот, внести незаменимый вклад в историю человечества. Оксидентализм Хасана Ханафи - это модель конструктивного культурного диалога, главная цель которого - создание толерантного глобального общества, основанного на универсальных интеллектуальных ценностях Востока.

Литература

1. Хамис М. Хасан Ханафи и Махмуд Амин Аль-Алим: об арабском философском наследии // Рабочие тетради по компаративистике. / Гуманитарные науки, философия и компаративистика. Санкт-Петербург : Сайт Web-кафедра философской антропологии, 2003. С.63-66. // <http://anthropology.ru/ru/text/hamis-m/hasan-hanafi-i-mahmud-amin-al-alim-ob-arabskom-filosofskom-nasledii> (проверено: 12.11.2020)
2. История арабо-мусульманской философии. Антология. Под. Ред. А.В.Смирнова М., Академический проект, 2013, 267 с., с. 252-253 // https://vk.com/wall-52136985_10207 (проверено: 12.11.2020)
3. Мухетдинов Д.В. Хасан Ханафи: Неомодернизм как теология освобождения // Журнал «Ислам в современном мире», 2019, Т.15. №1, 81-98, стр. 91 // <https://islamjournal.idmedina.ru/jour/article/view/688/427>
4. Фролова Е.А. Арабское «Возрождение» как проект модернизации // <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=19527304> (проверено: 24.12.2020)

PHILOLOGICAL SCIENCES

УДК 81'42

*Лисенко Єлізавета Андріївна**аспірант Херсонського державного університету,**викладач кафедри соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін**Інституту Військово-Морських Сил Національного Університету «Одеська морська академія»,**м.Одеса, Україна*[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-17-22](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-17-22)

ОБРАЗИ-ЗНАКИ ДОБРА І ЗЛА В АНГЛОМОВНИХ КАНАДСЬКИХ КАЗКАХ

*Lysenko Yelizaveta Andriivna**Post-graduate student at Kherson State University,**Instructor at the Department of Social and Humanitarian and Fundamental Disciplines of Naval Institute of**National University "Odesa Maritime Academy", Odesa, Ukraine*

THE SIGN-IMAGES OF GOOD AND EVIL IN ENGLISH CANADIAN FOLKTALES

Анотація.

Стаття присвячена розкриттю предметно-поняттєвого змісту концептів ДОБРО і ЗЛО в образах фольклорних казок. Матеріалом дослідження слугували англomовні фольклорні казки Канади («Jack and his wonderful hen», «How Turtle came», «The passing of Glooskap», «The partridge and his drum», «Glooskap's country», «The Bad Indian's ashes»). Аналітичний аналіз теоретичного доробку, присвяченого казці як жанру її особливостям формування картини світу лінгвокультурної спільноти та наратологічний аналіз фактичного матеріалу уможливили дійти низки висновків. Казка як жанр літератури має довготривалу історію розвитку і специфічні особливості та знаходиться у фокусі досліджень багатьох лінгвістів, літературознавців і культурологів, що спонукало нас розглянути наукові підходи до вивчення фольклорних творів, зокрема казки. Спираючись на праці науковців, які присвячені вивченню особливостей формування національно-мовної свідомості та шляхів її лексичного втілення, ми можемо стверджувати, що менталітет будь-якої лінгвокультурної спільноти значною мірою обумовлений її картиною світу, у якій репрезентовані світобачення й світорозуміння її представників, а мова слугує національно-специфічним засобом сприйняття, моделювання і вираження картини світу лінгвокультурної спільноти. Зі свого боку концепти уможливають розглянути закарбовані у текстах одиниці свідомості, за допомогою яких ми сприймаємо навколишній світ. Фольклорні казкові твори як вид усної народної творчості є тим джерелом, із якого люди з раннього дитинства здобувають знання щодо системи цінностей, яка є складовою картини світу кожного народу. Упродовж дослідження ми з'ясували поняттєвий зміст аксіологічних концептів ДОБРО/ GOOD і ЗЛО/ EVIL, який був втілений в образах-знаках у казкових творах аборигенів Канади.

Abstract.

The article focuses on revealing the content of concepts GOOD and EVIL embodied in sign-images of English Canadian folktales. A case study of the research is English Canadian folktales («Jack and his wonderful hen», «How Turtle came», «The passing of Glooskap», «The partridge and his drum», «Glooskap's country», «The Bad Indian's ashes»). The study of theoretical material dedicated to folktale as a genre of literature, principles of language picture of the world creation; and narratological analysis of the text material enables to arrive at the following conclusions: folktale as a genre has specific features and prolonged history of development, and thus it is the subject of linguistic, literature and cultural investigations. Considering scientific works dedicated to the study of peculiarities of the national lingual consciousness creation and ways of its lingual representation, we affirm that the mentality of a nation depends on its picture of the world which is the nation's world view representation. Language is a specific means of a nation's perception, modeling and expressing its lingual picture of the world. Meanwhile, concepts enable the investigation of the units of consciousness which ensure our world perception. They are verbalized in the imagery space of English Canadian folktales and serve as the regulators of human behavior. Folktale as a kind of folklore is a genre which people get familiar with in early childhood and which continue to appeal for advise during their lifetime; and is a source of knowledge about the value system which is the constituent of the picture of the world of each nation. Much attention is given to the analysis of meaningful component of concepts GOOD and EVIL embodied in aboriginal English Canadian folktales.

Ключові слова: канадська казка, фольклорна казка, мовна картина світу, концепт, образ-знак.

Keywords: Canadian fairy tale, folktale, lingual picture of the world, concept, sign-image.

Постановка проблеми. Своєрідність життєвого устрою кожного народу формує його духовні цінності, які знаходять своє відображення у культурі та літературі, зокрема фольклорі. Неповторний життєвий досвід окремого суспільства впливає на його ставлення до пережитих ситуацій; з них у подальшому люди виводять морально-етичні норми й уявлення про те, які форми поведінки прийнятні або неприпустимі у певному суспільстві.

Досвід, який людина набуває протягом свого життя, вона категоризує як хороше і погане, прекрасне і потворне, комічне і трагічне. У такий спосіб всі предмети, об'єкти, ситуації і поняття підлягають оцінюванню крізь призму особистих цінностей людини, що впливає на остаточне осягнення навколишнього світу [1, с.85]. Безумовно, в розумінні добра і зла людина, в першу чергу, покладається на особисті уявлення й інтереси, але існує і загальноприйняте, стереотипне розуміння зазначених категорій, відповідно до якого добро – це те, що заслуговує на схвалення, зло – те, що підлягає осуду. Так, у широкому розумінні концептів ДОБРО і ЗЛО ми можемо говорити про універсальні цінності і норми поведінки, які властиві всім народам світу. У такому разі концепт ДОБРО об'єднує в собі наступні значення: *віра, надія, любов, дружба*; концепт ЗЛО охоплює *зраду, жадібність, дурість, лінощі, хитрість* та ін. [2].

Як було зазначено вище, поняття добра і зла – суб'єктивні і кожна людина тлумачить їх відповідно до особистого досвіду, цілей, бажань, потреб. З іншого боку, людина вибудовує свою систему оцінок спираючись не лише на власний досвід, – ми запозичуємо погляди і уявлення інших людей із різних джерел, як-от літературні твори і фольклор, казки зокрема. Більш того, подібні запозичення відбуваються несвідомо і мають випадковий характер, зумовлений низкою причин [1, с.85]. По-перше, тексти казок, незважаючи на нелогічність і фантастичність їхніх сюжетів, допомагають людині знайти відповіді на різноманітні питання буття, пропонують конкретні й однозначні рішення проблем, які потребують визначення що правильно і добре, а що, навпаки, неправильно і погано. По-друге, казкові тексти відрізняються простотою синтаксису, містять багаторазові повтори, що полегшує сприйняття та розуміння практично кожним представником культурної спільноти. Ще однією важливою характеристикою казок є їхня міфологічна природа. Людина як представник окремої культури з народження вбирає і пристає на певні ідеї, не замислюючись про їхню достеменність, логічність та користь для себе [1, с.85].

Говорячи про систему цінностей кожної людини як представника окремого етносу, необхідно зазначити, що аксіологічний компонент, який відображає особливості світосприйняття, займає одне з ключових місць у житті кожного народу. Ціннісні орієнтації людини зумовлюють вибір її життєвих цілей та формують основу її когнітивної й етнологічної системи [3, с.10].

Аналіз останніх публікацій. Численні праці літературознавців, мовознавців окреслили науковий контекст вивчення етнологічної специфіки, що здебільшого обумовлено посиленою увагою до феномена культури, способів актуалізації етнологічної інформації та лінгвокогнітивних механізмів її втілення у текстовому матеріалі, казковому зокрема. Дослідження мови як засобу втілення і зберігання знань людини про об'єктивний світ та системи цих знань, зафіксованих у мовних формах знаходимо у наукових працях закордонних (В. фон Гумбольдт, Л. Вайсгербер, Е. Сепір, Б. Уорф та ін.) і вітчизняних учених (О. Потебня, О. Селіванова, В. Ужченко, Ю. Апресян, І. Голубовська, О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін, В. Постовалова, М. Кочерган та ін.).

Основна мета статті – виявити поняттєвий зміст концептів ДОБРО і ЗЛО втілених в образах-знаках в англійських фольклорних казках Канади.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких науково-дослідницьких завдань: надати загальну характеристику особливостей казки як жанру фольклору та підходів до її вивчення; навести визначення понять «картина світу», «мовна картина світу», «концепт»; з'ясувати шляхи втілення концептів ДОБРО і ЗЛО на матеріалі канадських фольклорних казок через різні види аналізування (семантичний, архетипний, нарративний і семіотичний).

Виклад основного матеріалу. Казку як один із жанрів літератури знаходимо у фольклорній творчості народів усього світу. Тривала історія становлення та розвитку зазначеного жанру призвела до відсутності його чітких меж – казка може мати форму оповідання, роману, епічного твору; виокремлюють фольклорну й авторську казки.

Стосовно етимології слова «казка» треба зазначити, що у кожній мові вона з'явилась у різні історичні періоди, тому ввїбрала в себе ті чи інші відмінні риси. В англійській мові існують два терміни для позначення поняття «казка»: *«folk tale»* – народна казка і *«fairy tale»* – чарівна казка. Останній зі згаданих термінів походить від французького відповідника *«conte de fées»*, що перекладаємо як «роповідь про фей», який часто протиставляють німецькому термінові *«märchen»* у значенні «невеличкої цікавої розповіді» [4, с.21]. Під терміном *«folk tale»* розуміємо казки, які віднесені до усної традиції; *«fairy tale»* здебільшого вживають для позначення казок, які виникли у письмовому вигляді (тобто літературні/авторські казки) [5, с.25]. Закордонні вчені відносять такі казки як *folk tale* до народної культури через декілька чинників: по-перше, народній казці властиві усна форма побутування та неавтоматичність творення; по-друге, народна казка розвивається на тлі певного етнологічного середовища (R.M. Dorson, A. Dundes, W. Harmon, C.H. Holman, F.L. Utley) [цит. за 6, с.87]

У літературознавчих словниках-довідниках можемо натрапити на наступне визначення терміну «казка»: «жанр народної творчості, епічний, повістувальний, сюжетний художній твір усного походження. В основі казки – захоплююча розповідь

про вигадані події і явища, які сприймаються і переживаються як реальні. Казки відомі з найдавніших часів у всіх народів світу. Споріднені з іншими фольклорно-епічними жанрами – сказаннями, сагами, легендами, переказами, епічними піснями, – казки не зв'язані безпосередньо з міфологічними уявленнями, а також історичними особами і подіями. Для них характерні традиційність структури і композиційних елементів (зачини, кінцівки та ін.), контрастне групування дійових осіб, відсутність розгорнутих описів природи і побуту. Казка відзначається «замкнутим часом» і завершеністю, співвідносими з досягненням героєм своєї мети і перемогою добра над злом. Казки відзначаються національними особливостями, відображають спосіб життя народу, його працю і побут, природні умови» [7, с.322].

Протягом розвитку наукової думки стосовно вивчення фольклору були сформовані наступні наукові підходи до дослідження казки як фольклорного тексту: фольклорно-орієнтований, соціо-історичний, психоаналітичний, структуралістський, постструктуралістський підходи. *Фольклорно-орієнтований* підхід із його провідною теорією запозичення пояснював подібність різних елементів фольклору культурно-історичними зв'язками, запозиченнями [8, с.70]. Відповідно до концепції *соціо-історичного* підходу усі народи схожі у побуті, звичаях, релігійних поглядах через спільність людської природи, психіки, мислення й однакових шляхів розвитку культури [9, с.47]. З позиції *психоаналітичного* підходу, казки це архетипові психологічні феномени, які є найпростішим вираженням психічних процесів колективного позасвідомого [9, с.45]. Наступний підхід – *структуралістський*, – фокусується на виявленні структурних компонентів творів казкового жанру, які залишаються незмінними, не звертаючи уваги на соціально-історичні аспекти та культурний контекст функціонування казки, а також варіативні складові форми та змісту казок [9, с.43]. Представники *постструктуралістського* підходу акцентують процесуальний, динамічний характер структури казкового тексту, різноманітні аспекти взаємодії суб'єкта сприйняття, тобто читача, з текстом казки як такої, а також синхронічну та діахронічну відкритість тексту [10, с.12]. Новаторським підходом до аналізування тексту, зокрема казкових творів, є запропонований А. Цапів *метод поетико-нараторологічного аналізування*, який дозволяє всебічно, різноаспектно, голографічно дослідити художній наратив як конструкт, створений з історії (нарративу) і її творчого конструювання (на-
р

а У результаті взаємодії людини зі світом складається її уявлення про простір і час, вибудовується певна модель світу, якій у філософсько-лінгвістичній літературі надають визначення «картина світу» (В. Гумбольдт, Л. Вайсгербер, Е. Селіп, Б. Уорф, О. Потебня, В. Ужченко, Ю. Апресян, О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін, В. Постовалова, М. Кочерган та ін.) [див. напр.: 12, с.21]. Зазначений термін уперше вживається фізиком Г. Герцом на межі XIX–XX ст.

для тлумачення фізичної картини світу, яку він розумів як «сукупність внутрішніх образів зовнішніх об'єктів, що служать для виведення логічних суджень щодо поведінки цих об'єктів» [13, с.208]. У вітчизняному мовознавстві існують такі тлумачення: 1) картина світу – це впорядкована сукупність знань про світ, яка є такою, що сформована в суспільній, а також колективній та індивідуальній свідомості [14, с.17], 2) «вихідний глобальний образ світу» [15, с.19], що є підґрунтям світобачення людини, репрезентує сутнісні властивості світу, які закарбовані у картині світу й у розумінні її носіїв [14, с. 17]. Відтак, зміст картини світу є багатоплановим, оскільки інтегрує систему образів – наочних уявлень про світ та систему зв'язків – інформацію про взаємодію людини зі світом, а також аксіологічні орієнтири, знання [14, с.17].

Поняття картини світу ґрунтується на вивченні уявлення людини про світ. Якщо світ – це людина та середовище їхньої взаємодії, тоді картина світу – «результат переробки інформації про середовище та людину» [16, с.5]. У такий спосіб, досвід і пов'язане з ним світобачення кожного народу формують унікальну картину світу: «Людство знаходиться у постійному русі, воно змінюється та розвивається; різні епохи та культури сприймають і досягають світ своєрідно, індивідуальною манерою організують власні враження та знання, конструюють свою особливу, історично обумовлену картину світу» [17, с.7].

Наприкінці XX століття у лінгвістиці склалося узагальнене визначення мови як простору думки і дому духу [18, с.7]. Саме під таким кутом зору В.Гумбольдт у своїй роботі «Мова і філософія культури» зазначає, що змістове наповнення поняття «світогляд народу» може отримати широке тлумачення – це осмислення, переживання й оцінка світу етносом, які втілені у мовних національно-специфічних формах. [19, с.147].

Кожна природна мова відбиває певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу [20, с.7]. Знання, які опредметнені в мові, складають систему поглядів, – певною мірою колективну філософію, що нав'язана як обов'язкова для всіх носіїв мови. У картині світу відображені найвішні уявлення про внутрішній світ людини, в ній конденсується досвід інтроспекції десятків поколінь і з огляду на це вона слугує надійним провідником в оточуючому світі [14, с.18].

Національно-мовна свідомість формує найглибші пласти картини світу, більш того всі мови по-різному моделюють навколишній світ і у такий спосіб створюються неповторні моделі кожної національної культури. Мовна картина світу як модельована сума інтелектуальних уявлень народу про буття є важливим компонентом національної культури, оскільки виступає уособленням чуттєвого відображення, світосприйняття крізь призму раніше нагромадженого досвіду і його творче переосмислення [21, с.53]. Саме у казці ми знаходимо описання нескінченного розмаїття умов, у яких людина здобувала знання про світ – природні особливості народу, його історичну долю, життєву практику, –

усе те, що у певному видозміненому вигляді набуває символізму та пов'язано з концептуальною картиною світу, а її своєрідність неможливо виявити без аналізу концептуального нарративу, тобто концептів, які складають її основу.

У сучасній лінгвістиці існує три основних підходи щодо розуміння терміну «концепт»: лінгвістичний, когнітивний і культурологічний. У межах *лінгвістичного підходу* (С.О. Аскольдов, Д.С. Лихачов) концепт розуміємо як загальний потенціал денотативного та конотативного значення слова [цит. за 22, с.165]. Слідом за Д.С. Лихачовим «концепт – це уявне утворення, яке заміщує нам в процесі думки невизначену кількість предметів однакової природи... Він може заміщувати певні аспекти предмета чи реальних дій» [23, с.43]. Учений стверджує, що концепт не виникає безпосередньо зі значення слова, але «із зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини» [23, с.44]. Прибічники *когнітивного підходу* відносять концепт до явищ ментального характеру [22, с.166]. Учені зазначеного підходу (О.С.Кубрякова, З.Д.Попова, І.А.Стернін) вбачають у концепті одиницю ментальності, що має значний ступінь узагальнення й увібрала логічну та сублогічну інформацію, яка є такою, що певний концепт охоплює [24, с.51]. Згідно з дослідженнями *культурологічного підходу* (Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова, В.М. Телія) особлива увага має приділятися вивченню культурної інформації, що вміщена у концепті [цит. за 22, с.166]. Ю.С. Степанов визначає концепт як «згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини. Водночас, концепт – це те, за допомогою чого власне людина долучається до культури та впливає на неї» [25, с.40]. Н.Д. Арутюнова вважає, що концепт – поняття, яке є результатом взаємодії низки чинників: національна традиція, фольклор, релігія, ідеологія, життєвий досвід, образи мистецтва, відчуття і система цінностей [26, с.3]. Концепти утворюють «певного роду культурний шар, який виконує роль посередника між людиною і світом» [там само]. Відтак, концепт це одиниця мови та культури у їхній взаємодії; ментальна одиниця, яка відображає досвід, знання, інформацію про реальні та особливості світосприйняття етносу, має своєрідні культурні та національні особливості, а також, зазвичай, мовне втілення.

Складовим елементом культури, який є основою ідеології та містить суспільні, соціально-психологічні ідеї та погляди, якими живуть усі представники народу і які наслідуються кожним новим поколінням, – є система цінностей, на якій базується аксіологічний стрижень мовної картини світу кожного народу. Загальноприйнятими центральними аксіологічними концептами є концепти ДОБРО і ЗЛО.

Добро і зло є базовими поняттями моралі, граничними полярними характеристиками нашого світу, яким властивий високий ступінь абстрактності, а тому відсутність вичерпних складових, які б окреслили внутрішній план зазначених понять [24,

с.52]. Досліджувана опозиція підкреслена й у словникових дефініціях – основними лексемами, за допомогою яких вона репрезентована в англійській мові є «good» та «evil». Аналіз тлумачних словників уможливив дійти висновку, що для англійської мови семантична структура зазначених лексем виглядає наступним чином: найширшим є протиставлення компонентів «benefit or advantage to someone or something; that which is morally right» / «something that is very bad and harmful; morally wrong or bad». Кожен компонент конкретизований низкою смислів: «Good – advantage, benefit, help, morality, righteousness»; «Evil – harm, cruelty, immorality, wickedness, misfortune». У наведеному переліку простежуємо опозицію і між окремими значеннями: «help – harm», «benefit – misfortune», «righteousness – wickedness», «morality – immorality». Складність семантичної структури досліджуваних лексем у тому, що з одного боку, їхнє основне словникове тлумачення охоплює широкий спектр понять, а з іншого – перелік наданих смислів також не є вичерпним, адже власне поняття добра і зла є абстрактними і не мають абсолютного набору характеристик, а тому концептам ДОБРО/ GOOD і ЗЛО/ EVIL властиві розмиті, нечіткі межі [24, с.52].

Найбільш загальні компоненти, що формують ядро концептів, експлікують лише частину смислів, які відображені у тлумачних словниках [24, с.53]. У текстах казкових творів вони часто функціонують як опозиційні пари та характеризують позитивну або негативну рушійну силу дій, намірів і думок персонажів. Наприклад, у казці «Jack and his wonderful hen» втілено опозицію «benefit – misfortune»: «*No good can come of it. The old goat will bring you to a sad end.*» У зазначеній казці Джек, бажаючи поживитись у заможного пана, спочатку продає йому худобу, а потім викрадає її та тікає додому, прихопивши гроші і викрадену козу. Проте, згодом парубок зустріне злодія, який відбере не тільки худобу, а й життя Джека.

Лексема «good» у значенні «benefit, advantage» часто використовується у канадських казках, як-от у казці «How Turtle came»: «*I have done this thing for your own good. I fear that if I leave you here, after I have gone your enemies will kill you.*» У наведеному казковому творі старий Індіанець одружується з дочкою вождя, але серед чоловіків племені є ті, хто заздрять йому та планують убити. Про задум жителів племені дізнається Глускап – творець індіанців. За допомогою своєї магічної сили він перетворює шкіру старого Індіанця зі звичайної на міцний панцир, і відтак заздрісники можуть навіть кинути його у вогнище, однак вбити не зможуть.

Опозиція «morality – immorality», що репрезентує лексему «good» у значенні «what is considered to be right according to moral standards or religious beliefs» та лексему «evil» як «morally wrong or bad; wicked» втілилась у казці «The passing of Glooskap»: «*He [Glooskap] had made his people happy. But, strangely enough, his people showed him but scanty gratitude. When he grew old they became evil, and they were not as faithful as in the days of his youth and strength. Even the animals grew treacherous. All*

around him he saw signs of *faithlessness*, and often he was in great sorrow because of his people's *ingratitude*.»; «*Many others Glooskap punished, but all who had diseases he healed, and sent away happy... When Glooskap knew that the wishes of all the good people who had obeyed his commands had been granted, he was ready to set out on his last journey.*» Згідно з фольклором аборигенів Канади, Глускап, подібно християнському Богові, створив світ та керує ним і вчинками людей; він є уособленням праотця і вчителя для свого народу, бо навчив їх полюванню і різних ремесел, до нього індіанці йшли за допомогою та порадою. З наведеного уривка висновуємо, що Глускап встановлював межі припустимої поведінки, тому ті, хто не дотримувались правил, не були чистими серцем і вірними – отримували покарання; тоді як побожність людей винагороджувалась у різний спосіб.

Лексема «good» часто використовується у канадських казках по відношенню до їжі у значенні «having a positive or useful effect, especially on the health»: «*they sat down and had a good meal. They ate until they were full.*» З етнографічних та культурологічних джерел відомо, що клімат на території Канади є суворим, з притаманними йому дуже холодними зимами від яких потерпали аборигенні жителі. Так, забезпечення себе і родини їжею, що дала б сили протягом холодної зими є життєво необхідною справою для кожного індіанця Канади.

Типовим смислом, який реалізує лексема «evil» у багатьох канадських казках є – «something that is very bad and harmful»: «*At once the wicked sorcerer – the evil spirit of the woods – pounced upon her, and killing her at a blow, he greedily devoured her like a wolf, until not a bone was left.*» Наведене значення здебільшого застосоване щодо образів магичних істот: велетнів, духів, монстрів, які, згідно з уявленнями індіанців, мешкали у лісах або водоймах і нападали на людей, особливо дітей, з метою вбити та з'їсти або завдати страждань. Іншими словами, образами-знаками Зла постають образи монстрів.

Приядерну зону концептів формують суттєві, але не базові уявлення, представлені синонімами та дериватами [24, с.53]. Так, лексема «wickedness», яка є синонімом «evil» актуалізує значення «powerful force that some people believe to exist, and which causes wicked and bad things to happen», а дериват «goodness» втілює значення «praiseworthy character» у тексті казки «Glooskap's country»: «*He [Glooskap] was one of twin brothers, the other being Wolf the son of Wickedness. Glooskap was the son of Goodness*». Згідно з віруваннями аборигенів Канади Глускап – творець усього доброго на Землі та праотець індіанців; йому властиві мудрість, доброта і милосердя: «*Glooskap was kind to his people and wished them to be contented and at peace*», «*Glooskap, being brave and wishing to help his people in their need*». Вулф, на протизагу своєму братові, є творцем усього, що приносить страждання людям і тваринам, а також є жорстоким: «*Glooskap, remembering how wantonly Wolf had slain their mother, thought it would be misplaced confidence to trust his life to one so fond of death*».

У казці «The Bad Indian's ashes» лексема «wickedness», яка входить у синонімічний ряд лексеми «evil», актуалізує значення «something that is very bad and harmful»: «*The ashes blew everywhere, and were changed into the little black flies whose descendants to-day torment people in the summer in the northern woods of Canada. And the bad Indian's wickedness still lives in the black flies that came from his ashes.*» Втілене значення підсилене етнічним смислом, з яким поєднаний компонент «wickedness», оскільки згадані чорні мухи/ black flies становлять серйозну загрозу домашній худобі: комахи масово нападають на тварин, кусають їх, через що в останніх зникає апетит і знижується вага, як результат – люди втрачають худобу і зазнають збитків. Ось чому у віруваннях індіанців чорні мухи є знаменням прокляття, хвороби або темної магії.

Висновки. Менталітет будь-якої лінгвокультурної спільноти значною мірою обумовлений її картиною світу, у якій репрезентовані світобачення й світорозуміння її представників, а мова слугує національно-специфічним засобом сприйняття, моделювання і вираження картини світу лінгвокультурної спільноти. Зі свого боку концепти уможливають розглянути закарбовані у текстах одиниці свідомості, за допомогою яких ми сприймаємо навколишній світ. Аналіз англомовних казкових текстів Канади дав змогу з'ясувати понятійний зміст аксіологічних концептів ДОБРО/GOOD і ЗЛО/EVIL, реалізований у фольклорних казках індіанців Канади. Перспективи наукового пошуку вбачаємо у дослідженні текстотвірному та світовірному потенціалі засобів втілення концептів на матеріалі канадських англомовних казкових текстів.

Література

1. Косиченко Е.Ф. Концепты «добро» и «зло» и их отражение в прецедентных текстах (на материале сказок). Вестник МГЛУ. Серия «Языкознание». 2009. № 557. С. 82–91.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Советская энциклопедия, 1964. 900 с.
3. Богданова Е.А. Концепты «добро» и «зло» в русской и французской лингвокультурах: аксиологический аспект : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19. Майкоп, 2012. 23 с.
4. Пропп В.Я. Русская сказка (Собрание трудов В. Я. Проппа) / комментарии Ю. С. Рассказова. М.: Лабиринт, 2000. 416 с.
5. Комиссарова Е.В. Лингвистические особенности литературной сказки в немецком языке: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Смоленск, 2017. С. 24–28.
6. Миркович І.Л. Англомовний казковий дискурс у контексті лінгвокультури. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». 2017. № 31 том 2. С. 86–89.
7. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В.І. Теремка. К.: ВЦ «Академія», 2006. 752 с.
8. Соколов Ю.М. Русский фольклор : учебное пособие. Изд.3 / отв. редактор В.П. Аникин. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2007. 544 с.

9. Єфименко В.А. Жанрові трансформації та мультимодальність сучасних казкових наративів (на матеріалі англійської мови) : дис. ... доктора філол. наук: 10.02.04. Київ, 2018. 472 с.
10. Астрахан Н.І. Моделювання у літературознавстві: аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.01.06. Київ, 2015. URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/apirantam/Avtoreferat/d.26.133.03/avtoreferat_astrahan.pdf (дата звернення: 16.07.2021).
11. Цапів А.О. Поетика наративу англійськомовних художніх текстів для дітей : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04. Харків, 2020. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15833> (дата звернення: 06.04.2021).
12. Живіцька І.А. Мовна картина світу як відображення реальності. Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2010. № 4. С. 20–25.
13. Герц Г. Принципы механики, изложенные в новой связи. М. : АН СССР, 1959. 386 с.
14. Воробей Н.В. Етнокультурна картина світу в афро-американській поезії: лінгвокультурологічний та лінгвокогнітивний аспекти : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04. Ялта, 2010. 241 с.
15. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. / под ред. Б. А. Серебряникова и др. М. : Наука, 1988. С. 8–69.
16. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. М. : Наука, 1990. 207 с.
17. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М. : Искусство, 1972. 318 с.
18. Степанов Ю.С. Изменчивый “образ языка” в науке XX века. Язык и наука конца 20 века. М., 1995. С. 7 – 34.
19. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / пер. с нем. Г. М. Рамишвили. М. : Прогресс, 1984. 397 с.
20. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. Вопросы языкознания. 1995. № 1. С. 7–15.
21. Місінкевич О. Концепт культури як одиниця ментальної інформації у мовній картині світу. Мандрівець. 2014. № 1. С. 53–57.
22. Фролова О.В. Национально-культурная специфика вербализации концептов «добро-зло» (на материале английского и немецкого языков). Актуальные проблемы науки XXI века : сб. ст. уч. II науч.-практ. семинара молодых ученых. Минск: Изд-во МИУ, 2012. С. 164–173.
23. Черненко О. І. Концептополе духовні цінності в ідіостилі Віктора Бойка : дис. ... канд. філол. наук: 035. Харків, 2021. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/Rada/Razova_rada/13_05_21/dis_Chernenko_1.pdf
24. Моспанова Н.Ю. Добро – ЗЛО. Антология концептов / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. Волгоград: Парадигма, 2006. Т. 3. С. 50–67.
25. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Языки русской культуры, 1997. 824 с.
26. Арутюнова Н.Д. Введение. Логический анализ языка. Ментальные действия. М.: Наука, 1993. 176 с.

ECONOMIC SCIENCES

УДК 339.13:633.88(477+100)

Мирзоева Т.В.,

д.э.н., доцент кафедры экономики

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

Мирзоев Т.Д.

студент магистратуры

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-23-28](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-23-28)

АНАЛИЗ РЫНКА ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В УКРАИНЕ НА ПРЕДМЕТ КОНЦЕНТРАЦИИ И МОНОПОЛИЗАЦИИ

Mirzoieva T.V.,

PhD, Department of Economy

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Mirzoev T.D.

undergraduate

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ANALYSIS OF THE MARKET OF MEDICINAL PLANTS IN UKRAINE REGARDING CONCENTRATION AND MONOPOLIZATION

Аннотация.

В статье представлено исследование специфического и узкого, но очень перспективного в условиях современности рынка лекарственных растений. В частности, представлена оценка уровня концентрации в сфере лекарственного растениеводства в Украине и оценка рисков коллективной монополизации украинского рынка лекарственных растений. Измерение концентрации рынка лекарственных растений осуществлено с использованием общепринятых коэффициентов. Выполненная оценка концентрации и монополизации украинского рынка лекарственных растений позволила выявить функционирование ограниченной олигополии и, соответственно, практически полное отсутствие конкуренции. Анализ дисперсности олигопольного ядра показал неравномерность распределения рыночных долей между предприятиями-конкурентами. Представленное исследование рынка лекарственных растений в дальнейшем будет иметь важное значение для формирования стратегии развития данной сферы в Украине.

Abstract.

The article presents a study of a specific and narrow, but very promising in the modern conditions of the market for medicinal plants. In particular, an assessment of the level of concentration in the field of medicinal plant growing in Ukraine and an assessment of the risks of collective monopolization of the Ukrainian market of medicinal plants are presented. Measurement of the concentration of the market for medicinal plants was carried out using generally accepted coefficients. The assessment of the concentration and monopolization of the Ukrainian market for medicinal plants made it possible to reveal the functioning of a limited oligopoly and, accordingly, an almost complete absence of competition. The analysis of the dispersion of the oligopolistic core showed the uneven distribution of market shares between competing enterprises. The presented research of the market of medicinal plants in the future will be important for the formation of a strategy for the development of this area in Ukraine.

Ключевые слова: рынок лекарственных растений, концентрация, монополизация, индексы концентрации, олигопольное ядро.

Keywords: medicinal plant market, concentration, monopolization, concentration indices, oligopolistic core.

В современных условиях социально-экономическое значение производства лекарственных растений постоянно растет – в первую очередь это связано с тем, что их производство преимущественно экономически выгодно, позволяет создавать продукты с высокой добавленной стоимостью, экспортноориентированное, способствует сохранению и улучшению плодородия почв. По статистическим данным Food Agricultural Organization (Всемирной продовольственной организации при ООН), в конце прошлого века объемы реализации лекарственных растений в мире превысили 1 млрд долл.

США. По данным международных исследований потребление лекарств на основе растительного сырья будет расти на 6,6% ежегодно и за ними однозначно большое будущее. Подтверждает эти прогнозы информация, что с 2008 года патенты на препараты из природного сырья по количеству регистрируемых в мире, существенно перегоняют количество патентов на синтезированные препараты; лекарственные растения остаются практически единственным средством профилактики и лечения в развивающихся странах; люди в развитых

странах все больше осознают, что лекарства и про-филактические средства, основой которых являются химические соединения быть, не столько полезны, сколько вредны; ухудшение экологической ситуации побуждает людей все чаще обращаться к природе; для лечения многих распространенных болезней в условиях современности наиболее эффективны лекарства на растительной основе; события 2020 года, когда человечество столкнулось с пандемией COVID-19 и необходимостью разработки действенной вакцины также повысили значимость лекарственных растений. К тому же, лекарственные растения играют важную роль не только для развития медицины и фармацевтики, но и для многих других отраслей промышленности и сельского хозяйства. Несмотря на колоссальную значимость лекарственного растениеводства, в Украине эта отрасль до сих пор не является приоритетной для государства и сейчас производство лекарственных растений является рассредоточенным и хаотичным.

В течение последних 20 лет в Украине площади насаждений лекарственных растений уменьшено почти в 6 раз, производство эфирных масел, которые являются продуктом переработки эфиромасличных культур сократилось почти втрое и значительно ухудшилось качество пищевых продуктов специального назначения на основе лекарственных растений [6]. Можно сказать, что лекарственное растениеводство в Украине все еще находится в стадии становления, а его развитие осложняется наличием значительного количества разнообразных проблем, в связи с чем существует необходимость исследования рынка лекарственных растений. В частности, важным есть периодическое определение возможности корпоративных сговоров производителей лекарственных растений, поскольку в таком случае может быть доминирование определенного предприятия в данном сегменте и возможность манипулирования ценами для достижения больших прибылей.

Проблематику производства лекарственных растений изучали ученые со всех континентов. Подавляющее большинство зарубежных публикаций, касающихся развития рынка лекарственных растений, раскрывают тенденции развития данной сферы в странах Азии и Африки. Например, Jean P. Dzoyem, E. Tshikalange, V. Kuete в своем исследовании отмечают, что выращивание лекарственных растений является неотъемлемой частью африканской цивилизации. Основное внимание ученые уделяют тенденциям производства и сбыта лекарственных растений на африканских рынках [12]. Обзор рынка лекарственных растений в странах Азии свидетельствует, что его развитие сопровождается проблемами, присущими украинскому лекарственному растениеводству. Например, Sri Astutik, Jürgen Pretzsch и Jude Ndzifon Kimengsi отмечают, что технологии производства лекарственных растений является достаточно разрозненными, знания в этой сфере не систематизированы, крайне мало исследований посвящено проблемам коммерциализации лекарственного растениеводства [13].

Относительно этого логичным есть анализ Т. Chhabra производственно-сбытовой цепи продукции на основе лекарственных растений в Индии [11].

В Украине лекарственному растениеводству в настоящее время уделяется небольшое внимание, хотя его развитие в теоретическом и практическом измерениях отдельные ученые все же исследуют. Например, Никитюк Ю. [7] в своем исследовании рынка лекарственных растений акцентирует внимание на его характерных признаках: украинский рынок лекарственных растений на данном этапе развития не насыщен; спрос существенно превышает предложение. Вместе с тем в Украине чрезвычайно благоприятные природные условия для выращивания лекарственных растений и производство постепенно развивается. Ткачева Е. приводит информацию, что в Украине с 2012 г. внедрена надлежащая практика культивирования и сбора лекарственных растений (GACP), что можно рассматривать как важные сдвиги в развитии данной сферы [10]. А ученые Дребот А. и Сологуб Ю. анализируя мировой опыт лекарственного растениеводства, пришли к выводу, что украинская сфера производства лекарственных растений имеет значительные перспективы в виду мировых тенденций и постоянно растущего спроса на лекарственные растения в мире [4]. Обзор публикаций по исследуемой тематике позволяет утверждать, что развитие лекарственного растениеводства целесообразно в Украине, в связи с чем насущной необходимостью является углубление научных исследований в этом направлении.

Во все времена предприниматели пытались найти способы быстро получить прибыль. Сейчас одним из быстрых и надежных способов заработать считается такое направление деятельности как культивирования и заготовка лекарственных растений. Например, такие растения как мята, крапива, Melissa, душица, бузина, календула, шалфей, липа, лаванда и многие другие, широко используются в производстве фармацевтических препаратов, косметических и парфюмерных средств, пищевой промышленности, спа-индустрии. Частично их потребности пересекаются: например, мяту или липу используют все сразу, а вот корень аира – только фармацевты. Важным направлением использования лекарственных растений является отрасль пчеловодства – так как значительная часть лекарственных культур являются хорошими медоносами и декоративное садоводство. Одной из тенденций современного рынка лекарственных растений является то, что все большую популярность приобретают готовые продукты на основе лекарственного сырья – аромасвечи, целебные чаи и различные детокс-программы для сторонников здорового образа жизни в разных странах мира.

С учетом значительного разнообразия лекарственных растений и широкого круга их использования можно говорить о том, что их производство является экономически выгодным и диверсифицированным. В то же время, несмотря на то, что в

мире развитие тех или иных отраслей сопровождается конкуренцией, в сфере украинского лекарственного растениеводства конкуренция очень низкая или даже отсутствует.

По данным Государственной службы статистики Украины основную массу лекарственных растений в 2019 году реализовало 22 предприятия. Эти крупные специализированные предприятия

рассматриваем как ядро украинской сферы лекарственного растениеводства. Как показывает анализ табл. 1, в 2019 году большая часть производимых в Украине лекарственных растений, а именно 53,56%, была реализована двумя крупными предприятиями. Этот факт свидетельствует о наличии монополистических тенденций в сфере украинского лекарственного растениеводства.

Таблица 1

Реализация лекарственных растений в разрезе предприятий, 2019 г.

Номер предприятия	Объем реализованной продукции, ц	Доля в общей реализации продукции, %	Номер предприятия	Объем реализованной продукции, ц	Доля в общей реализации продукции, %
1	7987	42,83	12	356	1,91
2	2000	10,73	13	321	1,72
3	1317	7,06	14	253	1,36
4	1268	6,80	15	249	1,34
5	1063	5,70	16	187	1,00
6	714	3,83	17	187	1,00
7	656	3,52	18	140	0,75
8	529	2,84	19	108	0,58
9	495	2,65	20	30	0,16
10	380	2,04	21	30	0,16
11	362	1,94	22	15	0,08

Примечание: Составлено по данным Государственной службы статистики Украины [3] и по собственным расчетам.

Это подтверждается и выявленной в ходе исследования информацией многих экспертов, которые отмечают, что сейчас для украинского рынка лекарственных растений характерны нестабильность и отсутствие промышленной конкуренции. Непосредственно культивированием лекарственных растений в Украине занимается незначительная часть предприятий, в связи с чем лекарственные растения в значительных объемах импортируются из других государств.

В рамках данного исследования с целью исследовать риски дальнейшей монополизации украинского рынка лекарственных растений и выявить возможности проявлений антиконкурентных действий выполнили оценку уровня концентрации производства. Ее задачами было определить степень неравномерности распределения объемов производства лекарственных растений и объемов их реализации между отдельными предприятиями и выяснить как каждое из предприятий влияет или может влиять на условия обращения лекарственных растений.

В современном мире функционирует огромное количество предприятий, значительная часть которых – это большие компании, которые по-разному влияют на тот или иной рынок. Для того, чтобы исследовать степень доминирования крупнейших украинских предприятий производителей на рынке лекарственных растений определили жесткость его олигопольного ядра, так как, в свою очередь, его наличие приводит к возможности проявления анти-

конкурентных согласованных действий. Инструментом для определения «границы» олигополии определенного рынка является индекс Линда, который рассчитывается по формуле:

$$L = \frac{1}{k(k-1)} \times \sum_{i=1}^k Q_i, \quad (1)$$

где k – количество значимых предприятий; Q_i – соотношение между средними долями рынка и предприятиями i и $k+1$ предприятий; i – количество ведущих предприятий среди k значимых предприятий;

$$Q_i = \frac{S_i}{i} + \left(\frac{S_k - S_i}{k-i} \right), \quad (2)$$

где S_i – общая доля рынка, приходящаяся на i предприятий; S_k – доля рынка, приходящаяся на k значимых предприятий [1]. Расчет индекса Линда поэтапный: сначала для двух крупнейших предприятий, затем для трех и так до получения нарушения непрерывности уменьшения показателя L , то есть до появления результата $L \cdot k > 1$. Нарушение непрерывности свидетельствует, что на последнее добавлено в расчет предприятие приходится существенно меньшая доля рынка, чем любая из предыдущих [8].

В общем, индекс Линда, используется для оценки относительной силы влияния ведущих предприятий определенного рынка по сравнению с другими крупными и мелкими предприятиями.

Исследование жесткости олигопольного ядра на рынке лекарственных растений с использованием индекса Линда приведено в табл. 2.

Расчет индекса Линда для рынка лекарственных растений, 2019 г.

k	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8		Lk
2	3,994									1,997
3	4,816	3,792								1,435
4	5,226	3,863	2,972							1,005
5	5,657	4,106	3,233	2,957						0,798
6	6,277	4,579	3,712	3,537	3,819					0,731
7	6,828	4,976	4,072	3,875	3,981	3,646				0,652
8	7,408	5,401	4,454	4,244	4,308	4,036	4,195			0,608
9	7,945	5,785	4,785	4,546	4,556	4,271	4,334	4,048		0,659
10	8,535	6,220	5,167	4,915	4,915	4,644	4,742	10,795	0,247	0,555

Примечание: (рассчитано авторами по данным табл. 1).

В результате выполненных расчетов обнаружили, что нарушения непрерывности произошло при $k = 9$ ($L_9 > L_8$). Тракуем это как то, что олигополию создают 8 первых по своей рыночной долей предприятий, обеспечивающих 83,3% реализованной продукции на украинском рынке лекарственных растений. Характер такой олигополии определяется скорее как «ограниченный».

В современной экономике олигополия является одной из наиболее распространенных структур рынка. Преимущественно, олигополия больше присуща технически сложным отраслям национальных экономик различных стран мира – металлургии, химии, автомобилестроению, электронике, судно- и самолетостроению. Несмотря на то, что сфера производства лекарственных растений является не столько сложной, сколько специфической, наличие олигополии в данной сфере является закономерной.

Преимущественно на олигопольных рынках функционирует от двух до десяти предприятий, на которые приходится половина и более общих продаж продукта [5]. Это, конечно, делает предприятия зависимыми друг от друга. Каждое предприятие в

отрасли осознает, что изменение цены продукции или объема выпуска вызовет ответную реакцию ее конкурентов. Именно это является типичным для украинского рынка лекарственных растений.

Тем не менее даже на высококонцентрированных рынках может иметь место активная конкурентная борьба за счет равномерного распределения долей и соотношение размеров отдельных субъектов, входящих в его состав. В связи с этим было выполнено исследование дисперсности олигопольного ядра путем расчета доли каждого из предприятий-лидеров в олигопольном ядре на украинском рынке лекарственных растений (табл. 3).

Полученные результаты позволили определить равномерность распределения долей на рынке между предприятиями-конкурентами, входящие в указанной в табл. 3 совокупности. Это, в свою очередь, дало возможность оценить риски коллективной монополизации, то есть достижение предприятиями-лидерами доминирующего положения на рынке путем согласованного поведения.

Таблица 3

Расчет долей предприятий, входивших в олигопольное ядро украинского рынка лекарственных растений в 2019 году

Номер предприятия	Доля на рынке, %	Доля в олигопольном ядре, %	Номер предприятия	Доля на рынке, %	Доля в олигопольном ядре, %
1	42,83	49,83	5	5,70	6,63
2	10,73	12,48	6	3,83	4,45
3	7,06	8,22	7	3,52	4,09
4	6,80	7,91	8	2,84	3,30

Примечание: рассчитано авторами по данным табл. 1.

Для того, чтобы подчеркнуть значимость крупнейшего предприятия в общей совокупности осуществляют расчет долей предприятий, входящих в олигопольное ядро. Для этого используют обобщающий показатель - коэффициент Герфиндаля-Гиршмана (УНИ) [2], рассчитываемый по формуле:

$$HNI = \sum_{i=1}^k S_i^2, \quad (3)$$

где S_i – общая доля рынка, приходящаяся на и субъектов хозяйствования; k – количество значимых субъектов хозяйствования; i – количество ведущих субъектов хозяйствования среди k значимых субъектов хозяйствования. То есть считается, что чем больше значение индекса Герфиндаля-Гиршмана, тем выше концентрация продавцов на том или ином рынке, и наоборот, при меньших зна-

чений индекса Герфиндаля-Гиршмана, конкуренция на рынке сильнее, а концентрация и рыночная власть предприятий – меньше.

Для определения степени концентрации рынка применяют также индекс Холла-Тайдмана или Розенблюта (IR). Он отражает количество конкурентов, долю каждого из них в общем объеме реализации продукции и ранги этих частиц. Рассчитывается на основе сопоставления рангов предприятий определенного рынка:

$$I_R = \frac{1}{2 \sum_{i=1}^n i \cdot s_i - 1}, \quad (4)$$

где i – ранг доли предприятия от максимума до минимума. Максимальное значение индекса Холла-Тайдмана равно единице (в условиях монополии). Минимальным значением является $1 / N$, где N – число предприятий в отрасли.

Преимущество индекса Холла-Тайдмана – возможность ранжировать предприятия по степени значимости, что способствует более глубокому анализу той или иной отрасли. Для того, чтобы оценить возможную рыночную власть предприятий, учитывая неравенство их размеров, используют показатель дисперсии рыночных долей.

Данный показатель отражает степень неравномерности распределения долей предприятий на определенном рынке и находится по формуле:

$$\sigma^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (S_i - \bar{S})^2, \quad (5)$$

где σ – среднее квадратическое отклонение рыночных долей предприятий; S_i – доля i -го предприятия на рынке; \bar{S} – средняя доля предприятия на рынке; n – количество предприятий.

Кроме того, для оценки равномерности распределения объемов производства и продажи между предприятиями, лидирующими на рынке, используют также коэффициент вариации [9]. Он рассчитывается по формуле:

$$V = \sigma : \bar{S}, \quad (6)$$

Большей неравномерности распределения долей предприятий соответствует большее значение показателей дисперсии и вариации.

Рассчитанные предварительно индексы измеряют непосредственно концентрацию и только косвенно конкуренцию на рынке. Концентрация означает, что на рынке преобладает определенный порядок, который устанавливается крупными

предприятиями. В то время, как конкуренция характеризуется «беспорядочным» движением предприятий и рыночной энтропией. Соответственно, для оценки степени неупорядоченности определенного рынка применяется коэффициент энтропии, который является суммой долей продаж предприятий, функционирующих на рынке, взвешенных по натуральному логарифму обратной ей величины:

$$E = \sum_{i=1}^n S_i \ln \frac{1}{S_i}, \quad (7)$$

Значение показателя энтропии колеблется в диапазоне от 0 до 1. Чем выше данный показатель, тем выше уровень конкуренции на рынке. Наряду с этим коэффициентом рассчитывают показатель относительной энтропии (E_0):

$$E_0 = \frac{E}{\ln(n)}, \quad (8)$$

Вычисление вышеприведенных показателей было осуществлено для диагностики уровня концентрации рынка лекарственных растений и степени неравномерности распределения рыночных долей предприятий, непосредственно составляющих олигопольное ядро указанного рынка в Украине. Результаты расчетов представлены в табл. 4.

Значение, которое согласно выполненным расчетам имеет фактический индекс Герфиндаля-Гиршмана, свидетельствует, что на украинском рынке лекарственных растений установилась ограничена олигополия.

Таблица 4

Расчетные индексы концентрации рынка лекарственных растений в Украине в 2019 году *

Показатель	Значения
Индекс Герфиндаля-Хиршмана	2860
Индекс Холла-Тайдмана	0,255
Дисперсия рыночных долей	187,3
Коэффициент вариации	15,47
Коэффициент энтропии	1,480
Коэффициент относительной энтропии	0,673

Примечание: рассчитано авторами по данным табл. 1.

Индекс Холла-Тайдмана (Розенблюта), с помощью которого учитывается соотношение размеров предприятий, имеет достаточно низкое значение (минимальный уровень для исследуемой совокупности предприятий – 0,143), что говорит об ограниченной рыночной власти субъектов хозяйствования. Высокое значение дисперсии рыночных долей и коэффициента вариации объясняется значительным разрывом между долей на рынке крупнейшего производителя и остальных предприятий-конкурентов. Этим же обстоятельством объясняется и уровень коэффициентов энтропии и относительной энтропии, которые измеряют неравномерность распределения долей рынка между хозяйствующими субъектами. Чем ниже значение данных показателей, тем большей возможностью влиять на рыночную цену обладают продавцы.

Математическим показателем неравномерности распределения определенного рынка является коэффициент (индекс) Джини (G). Он позволяет определить, насколько равномерно та или иная переменная распределена среди участников рынка.

Величина коэффициента Джини изменяется в диапазоне от нуля до единицы. В случае, если коэффициент равен нулю, можно констатировать состояние абсолютного равенства, а если единицы – абсолютного неравенства. Чем выше значение коэффициента, тем есть чем ближе оно приближается к единице, тем больше дифференциация в распределении рынка между отдельными предприятиями производителями. Расчет данного индекса для совокупности предприятий, входящих в олигопольное ядро рынка лекарственных растений осуществлен по формуле:

$$G = \frac{1}{n} \left(n + 1 - 2 \left(\frac{\sum_{i=1}^n (n+1-i)y_i}{\sum_{i=1}^n y_i} \right) \right), \quad (9)$$

где n – количество предприятий в совокупности; y_i – рыночная доля i -го предприятия.

Полученное значение индекса Джини (0,440491) подтверждает наличие неравномерности в распределении исследуемого рынка среди его участников, что увеличивает вероятность возникновения тенденции к снижению конкуренции и росту монополизации рынка.

Выполненная оценка концентрации и монополизации украинского рынка лекарственных растений позволила выявить функционирование ограниченной олигополии. В результате исследования пределов существующей олигополии установлено, что ее образуют два лидирующих по своей рыночной доле хозяйствующих субъекта. На наш взгляд, это вызывает риск коллективной монополизации рынка, так как олигополисты могут достичь доминирующего положения путем согласованного поведения. Анализ дисперсности олигопольного ядра, который определяет соотношение размеров отдельных субъектов, входящих в его состав, показал неравномерность распределения рыночных долей между предприятиями-конкурентами. Это создает предпосылки для доминирования на рынке лекарственных растений крупнейших участников. В свою очередь, это неблагоприятным образом сказывается на развитии конкуренции на данном рынке. Учитывая это, существует необходимость введения контроля со стороны государственных органов и Антимонопольного комитета Украины. В частности, за состоянием конкурентной среды на рынке лекарственных растений с целью предупреждения усиления рыночной власти отдельных субъектов и их способности существенно влиять на условия обращения продукции на рынке. Результаты проведенного исследования в дальнейшем планируется использовать в качестве базиса в рамках формирования стратегии развития лекарственного растениеводства в Украине.

Список литературы

1. Валитов С. Конкурентное право Украины: учеб. Пособие / Юринком Интер. Киев. 2006. 432 с.
2. Волков В., Горошкова Л. Методологические подходы к определению тенденций доминирующего конкурентного позиционирования на отраслевых рынках. Вестник Волынского института экономики и менеджмента: сб. наук. ст. 2012. №5. С. 27-35.
3. Государственная служба статистики Украины. Киев. 2019. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
4. Дребот А., Сологуб Ю. Мировой опыт развития лекарственного растениеводства: эколого-экономические аспекты. Сбалансированное природопользование. 2018. № 2. С. 142-146.
5. Задоя А. Микроэкономика: курс лекций: учеб. пособ. Т-во «Знание». Киев. 2000. 176 с.
6. Мирзоева Т.В. Тенденции рынка лекарственных растений в Украине и мире. Сборник научных трудов НУК. 2019. №4. С. 32-37.
7. Никитюк Ю. Состояние и направления повышения инвестиционной привлекательности отечественного рынка лекарственного растительного сырья. Инвестиции: практика и опыт. 2016. № 24. С. 88-91.
8. Окрепкий Г., Мигаль А. Методические аспекты использования количественных индикаторов концентрации товарного рынка и степени его монополизации. Ukrainian Journal of Applied Economics. 2016. № 4. С. 81-88.
9. Петешова Т.А. Диагностические подходы к определению уровня интенсивности конкуренции на отраслевом рынке. Маркетинг и менеджмент инноваций. 2011. № 4. Т. II в. С. 113-117.
10. Ткачева Е. (2018). Для юга Украины перспективным является выращивание лекарственных и эфиромасличных культур. URL: <http://agro-yug.com.ua/archives/7645>
11. Chhabra, T. Chain, V. (2018) Analysis for Medicinal Plant based products in India: Case Study of Uttarakhand. URL: <https://lupinepublishers.com/chemistry-journal/fulltext/value-chain-analysis-for-medicinal-plant-based-products-in-india-case-study-of-uttarakhand.ID.0001>
12. Jean P. Dzoyem, E. Tshikalange, V. Kuete (2013) Medicinal Plants Market and Industry in Africa. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780124059276000242>
13. Sri Astutik, Jürgen Pretzsch and Jude Ndzifon Kimengsi. (2019) Asian Medicinal Plants' Production and Utilization Potentials: A Review. URL: <https://ideas.repec.org/a/gam/jsusta/v11y2019i19p5483-d273350.html>

Эрматов А. А.

Кандидат экономических наук, доцент
Андижанский машиностроительный институт
Андижан, Узбекистан

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-29-32](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-29-32)

ОСОБЕННОСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Ermatov A.A.

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Andijan Machine-Building Institute
Andijan, Uzbekistan

CHARACTERISTICS OF ENSURING ECONOMIC SECURITY IN SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP

Abstract.

The sustainable development of small business and private entrepreneurship, which is considered an important driver of the republic's economy, is closely linked to its economic security. In this regard, the article provides a comprehensive analysis of the state support of small business and private entrepreneurship, its economic security. The research, opinions and attitudes of foreign and domestic scholars on this issue have been studied in detail, and the differences between them, as well as common views, have been compared. As a result, a number of conclusions have been drawn and specific recommendations have been made as to the specifics of economic security.

Аннотация.

Устойчивое развитие малого бизнеса и частного предпринимательства, которое считается важным драйвером экономики республики, тесно связано с ее экономической безопасностью. В связи с этим в статье анализируются вопросы государственной поддержки малого бизнеса и частного предпринимательства, его экономической безопасности. Подробно изучены исследования, мнения и позиции зарубежных и отечественных ученых по данному вопросу, проведено сравнение различий между ними, а также общих взглядов. В результате сделан ряд выводов и даны конкретные рекомендации по особенностям экономической безопасности.

Keywords: economic security, small business, systematic analysis, business entities, security threat, extortion.

Ключевые слова: экономическая безопасность, малый бизнес, систематический анализ, субъекты предпринимательства, угроза безопасности, вымогательство.

Introduction.

A significant driver of the economy of this sphere is being held in our country on the days of the impact of large-scale opportunities in the field of small business and private entrepreneurship in new Uzbekistan. It is known that with the priority of future and implemented economic reforms that ensure the beginning of the economy of any country, public services of small business and private entrepreneurship can be provided. Since the time when our country managed to achieve independence, in turn, the establishment of the ultimately targeted market, the designation of the construction of society, all small business and private entrepreneurship have been provided with one of the important

aspects of the development of the national economy, timely, economic development. Various active readings taking place in the same economic economy are inextricably linked with the beginning of small business and private entrepreneurship. Being aware of the economic development of our republic in the near future, small business and private entrepreneurship has become the priority sphere of economic development of our state. In comparison, in 2000, 31.0 percent of the country's Gross Domestic Product (GDP) was accounted for by small business and private entrepreneurship, and by 2020 this figure was 53.9 percent, indicating the continuation of the small business and private entrepreneurship sector [1] (See Figure)

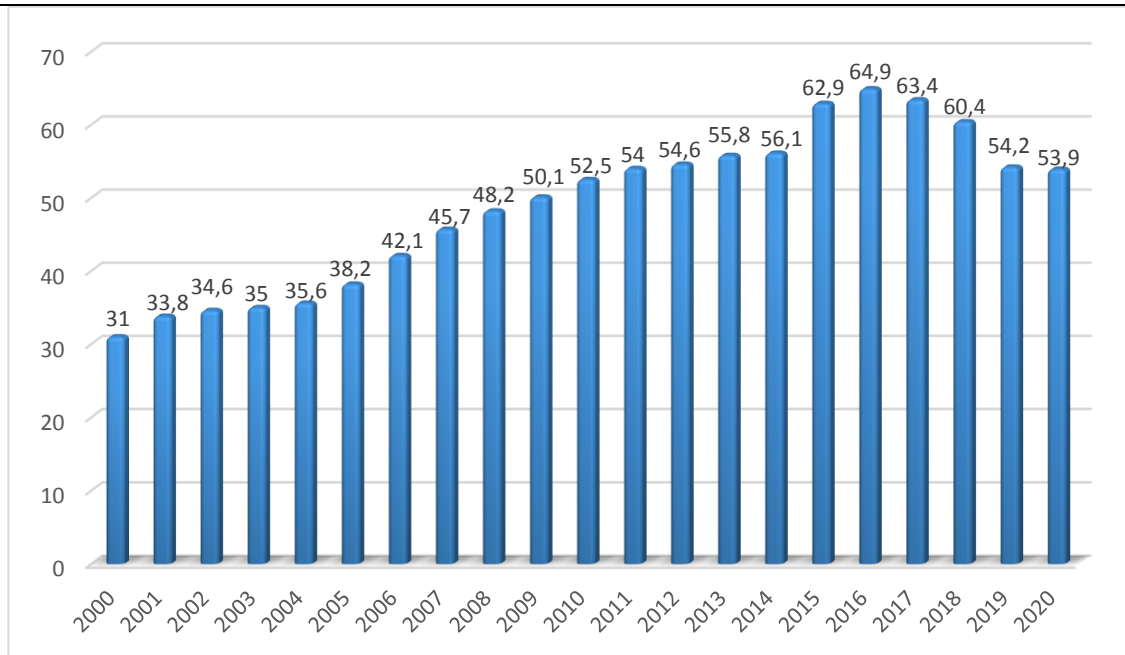

Figure.

In 2000-2020, the share of small business and private entrepreneurship in the country's GDP (in percent)

The subjects of small business and private entrepreneurship are the primary economic entities that aim to receive profit on the basis of self-management of their activities, financing, self-reimbursement of their expenses. Two-thirds of the newly created jobs in the world are made up for their contribution to small business and private entrepreneurship. 68 percent of the total created jobs in the most developed twenty states in the World account for the contribution of small business and private entrepreneurship [2, 37-b]. If we look at statistics, we can see that 73.8 percent of the employed population in 2020 corresponds to the same sector contribution [1]. From this point of view, as a result

of the development of small business and private entrepreneurship in the country, one of the biggest problems of the state can be a solution to the issue of creating a place of work and ensuring decent employment for its people.

The experience of countries with developed economies shows that small business and private entrepreneurship constitute the basis of the economic security system, the need to protect the vital interests of business entities. In general, the potential threats to economic security for both small business and private business activities can be as follows:

Table

The potential threats to economic security for small business

INSIDE THE ORGANIZATION		OUTSIDE THE ORGANIZATION
PHYSICAL	SOCIAL-SPIRITUAL	Unlawful acts by criminal structures
Violation of the established order of information, which is a trade secret	An unhealthy psychological environment in the community	Unfair competition
Unlawful actions against the property of the entrepreneur	Corruption and bribery	Mutual fraud between business entities
Instability of business entities	Economic risks	Threats to information security
	Conflicts between employees and management	Failure to comply with contractual obligations, etc.

Literature review

Scientists of the sphere have described the economic security of small business and private entrepreneurship in different ways. In particular, scientists O.Arefiyeva and T.Kuzenko defines the concept of economic security as the state of effective use of the resources of the enterprise, as well as the Prevention of external and internal threats, the possibility of long-term survival in the market and ensuring sustainable development due to the market potential [4, 24-27-b].

A major scientist known in the field of economic security in the Russian Federation and the European Union, professor of economic security and business management R.Smelik says, however, about the economic security of small business and private business activities "...a situation of effective use of resources to prevent problems and threats and ensure its sustainable operation" [5, 33-b].

According to Doctor of Economics, Professor H.Abulkasimov, "Economic security of entrepreneurial activity is a system of measures of legal, organizational,

economic, financial, socio-economic and engineering-technical nature of vital economic interests created by the business entity. It is a state of protection from dangers" [3, p. 102]. From this we can conclude that the economic security of small business and private entrepreneurship is significantly affected by the legal and economic relations, organizational ties, material and intellectual resources of the enterprise, including its sustainability, financial stability, commercial success, effective scientific and technical development is guaranteed.

It is clear that the economic security of a small business entity is based on the effective operation of a business service that is able to prevent security problems and threats. If challenges and threats are not fully addressed, economic security will need to effectively address the damage and minimize its negative consequences. Sources of threats to economic security can be the conscious or unconscious actions of individuals, organizations, public authorities, international organizations, and competing businesses.

Materials and methods

It should be noted that this article uses a number of scientific methods by the authors, in particular, systematic analysis and synthesis, comparison and discussion.

In general, there are various economic threats to small business and private entrepreneurship. Potential or real actions of legal entities and individuals that adversely affect the business activities, lead to the suspension of its activities or may lead to economic losses, also threaten the economic security of small business and private entrepreneurship is described. Threats to the economic security of small business and private entrepreneurship are manifested in the form of illegal actions.

Improper and illegal interference of state and regulatory bodies, officials in business activities, poor business environment, corruption, theft of material and personal wealth by non-employees, industrial espionage, illegal and unfair actions of competitors, organized Extortion by criminal groups, racketeering are examples of external threats; Examples of internal threats are low qualifications, their irresponsibility, ineffectiveness of ongoing review (audit) [6, p.13].

The most important threats to the economic security of businesses are economic espionage and intelligence. Experts estimate that private firms in the United States spend more than \$ 1.5 billion a year on economic intelligence. Japanese corporations, on the other hand, gain 40 percent of the information about other countries' technical achievements through espionage [7, p.257]. In this way, competitors secretly try to get information about each other's market strategies, deals, production plans. By stealing confidential information, documents, copying, eavesdropping on communication channels, bribing relevant personnel, threatening them, accessing computers, networks and systems, and other methods, carry out espionage activities [8, pp.13-17].

Analysis and results

Today, small business and private entrepreneurship need to avoid a number of threats in order to adapt to the dynamic changes in the economy, politics and

society. In a market economy, small business and private entrepreneurship as an open system need to create a new unique force that requires innovative approaches and development in an unstable dynamic external environment, as well as serious competition. The specific level of economic security of small business and private entrepreneurship contributes to the social and economic development of the country.

In general, the economic interests of small business and private entrepreneurship are protected in the context of increasing competition for profitable business, satisfaction of demand, living and development in the presence of different needs. It is also important for the success of the entrepreneur to know the market situation, benefit from it, use valuable information based on market requirements, has intellectual potential and technology, information about the competitor's plan and technological secrets, and so on closely related to the factors.

In practice, entrepreneurs patent their scientific innovations to protect trade secrets from commercial espionage and transparency, to obtain copyright, to identify information that is a trade secret in a business entity, to form a list of employees working with documents, to monitor their activities. regular control, strict definition and control of the order of work with information and data in business activities, establishment of the order of storage of commercial data and information, controlled reproduction and destruction of documents under the supervision of special personnel will also be required to train staff in document handling and protection, conduct training, provide guidance, recommendations, make daily notes, and perform similar practical activities.

Among the threats to the economic interests of small business and private entrepreneurship are commercial crimes and extortion. The crime was committed on the basis of shortcomings in the legislation, the financial system, the complexity and multi-level nature of trade and economic relations, ignorance, irresponsibility and overconfidence of business leaders, officials, private entrepreneurs are given[4, p.27].

We believe that small businesses and private entrepreneurs need to use their organizational resources effectively to ensure economic security.

Organizational resources are the business factors used by business owners and managers to achieve business goals.

From the point of view of economic security, the most important types of organizational wealth of small business and private entrepreneurship are:

1) Capital resources. The charter capital of a business entity and when combined with other financial sources, it is the blood system of the business entity and allows the acquisition and storage of other corporate resources that were not initially available in the business plan.

2) Human resources. Managers, engineers and technicians, production workers and employees of the business entity with their knowledge, experience and skills connect all the factors of entrepreneurial activity, ensure the implementation of business ideology, as well as achieve business goals are the riches that make up

3) **Information technology resource.** These include changes in the political, social, economic and environmental situation, markets, scientific, technical and technological discoveries, special know-how related to all aspects of business, rapid acquisition of innovations in organizational and management methods, any changes in the external environment of the business entity allows it to adequately respond to changes, effectively plan and implement its economic activities.

4) **Reserve of equipment and materials.** Based on the available financial, information technology and personnel potential, the resources available in the production enterprise, as well as the necessary and available technological and other equipment are purchased, in the opinion of the managers of the production enterprise.

5) **Legal resources.** This resource includes the right of ownership of the enterprise, the right to use patents for inventions and new technologies, the right to use trademarks and trade names, licenses for specific activities, privileges for the use of natural resources (including land

At the tactical level, the economic security system of a business depends on the size of the business. If the business is small, the time is short, if the business is large, the time is longer. However, the tactical level of operation of the economic security system of the enterprise should not exceed one year.

A longer period of operation of the economic security system is considered promising, it can last from one to three years. In the case of a large business entity, this period may be extended. The main content of this stage is the strategic forecasting of promising markets for products, raw materials and supplies, the impact of the state on the economy, prospects for the development of technology and technology, the possibility of potential competitors, public policy in the field of labor market and social relations, innovations, etc. [8, p.236].

Conclusions and recommendations

In a market economy, the economic security of small business and private entrepreneurship and enterprises is important. The economic security of small business and private entrepreneurship has two main components. The first area is related to the analysis of threats to the economic security of the external environment, while the second area is related to the analysis of threats to economic security arising from the state of the internal environment of the organization.

We believe that there are four stages to an organization's economic security.

Firstly, work with documents. This determines the authenticity of the documents and the presence of accidental or intentional errors.

Secondly, a property management. This phase is aimed at managing the property at the disposal of the business entity, ie regular inventory checks.

Thirdly, we need to work with financial statements to provide the information we need to all interested users.

Fourthly, the process of monitoring, that is, the economic safety of the enterprise, is an economic indicator that characterizes the state of the financial component.

Based on a detailed analysis of the content of these actions, it can be concluded that the process of ensuring the economic security of small business and private entrepreneurship is a very complex and at the same time very important process. Therefore, it is natural that the activity of a business entity and its financial stability depend on the state of commercial success, effective scientific and technological development, legal and economic, organizational relations, material and intellectual resources. It should be borne in mind that the economic security of small business and private entrepreneurship also depends on the efficient use of corporate resources, which are directly used to achieve business goals. Effective work and sustainable economic growth are not possible without the prevention of threats to economic security, the ability to address specific and existing and emerging threats.

References

1. Official site of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan www.stat.uz [Available at: <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2>] [in Uzbek]

2. Z.A.Tolametova "Priorities for economic security and business development in the context of globalization", "Economy and Finance" 2017, 11 [Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalization-conditions-of-business-security-and-business-development-priorities-viewers/viewer>] 37- p [in Uzbek]

3. Abulkasimov H.P Economic security of the state. Study guide. Academy of State and Social Construction under the President of the Republic of Uzbekistan, Committee for Coordination of Science and Technology Development under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan -T .: Academy, 2012. 102-103- pp . [in Uzbek]

4. Arefieva, O.V, Kuzenko, T.B: Planuvannia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstv (Planning of enterprise economic security). Vyd-vo Europe. un-tu , Kyiv (2005) 24-27- p . [in English]

5. R.Smelik, "Economic security of the organization: financial component management" article, Financial Law Review, No. 18 (2) / 2020, [Available at: <http://www.ejournals.eu/FLR>] 33- p. [in English]

6. Abulkasimov H.P "Threats to the economic security of business and ways to prevent them", "Economy and Finance" 2016, 6 [in Uzbek]

[Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/tadbirkorlik-faoliyati-i-tisodiy-hafsizliga-ta-didlar-va-uulary-n-dandi-olish-usullari/viewer>] 13- p .

7. Ekonomicheskiye opasnosti i bezopasnost' khozyaystvennykh sistem. Uchebnyy kurs - M .: Ied-vo RAGS, 2001 - 257 - p[in Russian]

8. Zakharov V. Promshlenniy shpionaj v rossiyskom interyere // Slujba kadrov. 1998. №2. 13-17 - p . [in Russian]

Эрматов А. А.*Кандидат экономических наук, доцент
Андижанский машиностроительный институт
Андижан, Узбекистан*[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-33-37](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-33-37)**ВЛИЯНИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ НА МАЛЫЙ БИЗНЕС И НА ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ****Ermatov A.A.***Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Andijan Machine-Building Institute
Andijan, Uzbekistan***THE IMPACT OF INFRASTRUCTURE ON SMALL BUSINESS AND ITS EFFICIENCY****Аннотация.**

Статья посвящена исследованию развития малого бизнеса. Также анализируется один из важных факторов развития малого бизнеса - инфраструктурная деятельность. В ходе исследования оценивалось расположение инфраструктуры в районах и городах Андижанской области, их структура. Автор анализирует взаимосвязь между инфраструктурой и занятостью в малом бизнесе и отраслевым кредитованием. При этом был изучен уровень инфраструктуры в районах и городах. По полученным результатам раскрываются структурные особенности инфраструктуры и особенности ее территориального расположения. На основе этого исследования были разработаны предложения и рекомендации по развитию инфраструктуры, усилению ее положительного воздействия на малый бизнес и, в конечном итоге, на развитие малого бизнеса.

Abstract.

The article explores research on small business development. It also analyzes one of the important factors in the development of small business - infrastructure activities. The study assessed the location of infrastructure in the districts and cities of Andijan region, their structure. The author analyzes the relationship between infrastructure and small business employment and industry-oriented lending. At the same time, the level of infrastructure in the districts and cities was studied. According to the results obtained, the structural features of the infrastructure and the specifics of its territorial location are revealed. Based on this research, proposals and recommendations have been developed to develop infrastructure, increase its positive impact on small business, and ultimately for small business development.

Keywords: small business, infrastructure, employment, credit, efficiency, security, interdependence.

Ключевые слова: малый бизнес, инфраструктура, занятость, кредит, эффективность, безопасность, взаимозависимость.

Introduction

A number of positive results have been achieved as a result of systemic economic reforms aimed at further development of the country's economy. This is reflected in ensuring macroeconomic stability and, on this basis, a solid foundation for sustainable economic growth, creating a favorable socio-economic environment for the development of private entrepreneurship, especially small business.

In recent years, the role of small business and private entrepreneurship in society has become much stronger. Today, the total number of small businesses and private entrepreneurs has reached about 437,000, their share in GDP is 53.9%, and their share in the number of people employed in the economy is 73.8%. [1. 5 p] The environment created for small business development is the infrastructure environment.

In assessing the impact of infrastructure on small business and its effectiveness, it is useful to analyze the conditions created for small business on the basis of an analysis of the performance of the system of small business infrastructure by components, namely:

1. Political conditions
2. Social conditions

3. Economic conditions

The political context includes legal and regulatory documents designed to develop small businesses in the country. At the same time, it is necessary to expand the base of normative documents developed in accordance with the legislation of the republic, taking into account the socio-economic situation in the region. That is, we propose the following to introduce a system of placement of small businesses, taking into account the inter-district distribution of resources:

- Development and implementation of legal regulations aimed at the placement of small businesses with capital in areas with low labor resources, such as Ulugnor, Boston, in the placement of small businesses;
- Development of normative documents aimed at specialization of regions, taking into account the existing factors of production.

In order to develop small business, taking into account the social conditions, it is necessary to take into account the expansion of existing specialties of vocational schools and technical schools in the districts, ie the types of employment of existing vocational schools and technical schools in the organization of new small businesses. This will require the provision of soft loans

and tax incentives to small businesses that employ college graduates.

Materials and methods. Methods such as system analysis, economic-statistical, grouping, comparative analysis, sample observation, comparative analysis were used in the research process.

The statistics for 2010-2020 in Andijan region were also analyzed during the study of small business development and the impact of infrastructure on them. In particular, the relationship between infrastructure and small business and indicators of its development has been studied. In particular, the relationship between infrastructure and small business employment, the impact of infrastructure on the level of lending to the sector, the number of small businesses, and infrastructure has been studied. The study used statistics on the number of small businesses in the region, the number of bankruptcies and loans to the sector, as well as the number of infrastructure facilities and their structure.

As a result of research on real indicators of Andijan region, practical suggestions and recommendations

were obtained. The efficiency of infrastructure facilities is taken into account based on the economic conditions created for small business. In this case, the sensitivity of small businesses to the level of existing infrastructure will be studied, and the results will be able to determine the normative amount of infrastructure.

In determining the efficiency of the existing infrastructure in Andijan region, first of all, 1 infrastructure facility is evaluated by how many small businesses it serves (Table 1).

As of 2020, small businesses in the region account for 68.9% of GDP. The number of small businesses reached 9.1 units per 1,000 population. In 2020, the number of small businesses served by the unit infrastructure facility was 65.8, while the situation in its regions varied. The lowest rates were in Andijan (27.7), Asaka (22.3) and Khanabad (29.4). This is due to the fact that these areas are the centers of the provinces and districts, respectively, and the infrastructure facilities here are concentrated not only in the city, but also as the centers of service organizations in the provinces and districts.

Table 1

The ratio of small businesses and infrastructure in the districts and cities of Andijan region in 2020 (in units)

N	Indicators	Small business and infrastructure in the ratio
1	Andijan city	27,7
2	Asaka city	22,3
3	Khanabod city	29,4
4	Andijan dist	92,3
5	Asaka dist	132,6
6	Balikchi dist	134,5
7	Bulokboshi dist	52,9
8	Buston t	72,0
9	Jalakuduk dist	119,6
10	Izboskan dist	78,4
11	Kurgontepa dist	39,8
12	Ulughnor dist	162,5
13	Markhamat dist	165,4
14	Oltikul dist	87,9
15	Pakhtabod dist	121,7
16	Khujaabod dist	135,8
17	Shakhrikhan dist	81,1
	By region	65,8

Source: Author's calculation based on data from Andijan regional statistics department.

The highest rates are in Asaka (132.6), Balikchi (134.5), Jalal-Abad (119.6), Markhamat (165.4), Pakhtabad (121.7) and Khojaabad (135.8) districts. coincided. In general, the existing infrastructure in the cities of Asaka and Khanabad is relatively inefficient, and the number of serviced small businesses is lower than in other districts, even below the regional average (65.8). expressed in (Table 2.9).

This indicator does not fully assess the efficiency of infrastructure. Because when the total number of infrastructure facilities changes, the share of organizations in it does not change in the same way. This makes it necessary to assess the impact of the above on the structural changes in infrastructure.

As a result, we will be able to identify the infrastructure that has a strong impact on the activities of small businesses.

Table 2

The structure of the system of small business infrastructure in Andijan region * (in%)

№	Indicators	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1.	Total number of infrastructure facilities	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2.	Small Business Support Information and Counseling Center	8,0	8,3	8,2	8,3	8,2	8,0	5,6	5,2	4,8
3.	Consulting firms	9,4	9,7	10,7	10,7	9,7	8,9	9,8	9,1	8,5
4.	Audit firms	12,3	5,6	8,2	9,2	11,1	13,1	17,2	16,2	15,0
5.	Engineering company	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,3	0,6	0,8
6.	Educational structures	12,8	13,9	15,3	14,6	14,0	13,6	19,8	21,6	22,6
7.	Brokerage offices	28,1	30,6	32,1	30,6	30,4	29,6	28,2	29,0	29,7
8.	Wholesale and retail wholesale system	27,2	29,6	21,9	22,8	22,7	22,1	15,2	14,3	13,3
9.	Insurance agencies	0,4	0,5	1,5	1,9	1,9	2,8	3,2	3,0	4,0
10.	Business incubator	0,85	0,9	1,0	0,97	0,97	0,9	0,6	0,6	0,8
11.	Transport Expeditionary Enterprise	1,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	3,2	0,3	0,6

Source: Author's calculation based on data from Andijan regional statistics department.

* excluding commercial banks

The process of structural change in the number of infrastructure facilities serving small businesses in the region shows that with the change in the number of small businesses serving an average of one infrastructure facility, audit firms and water average agencies are meeting the change indicators. In other words, the share of insurance agencies has also changed in recent years (Table 2).

Another way to assess the effectiveness of the existing infrastructure organizations in Andijan region is

to compare the infrastructure organizations with the existing small businesses.

When examining the changes in the number of small businesses with infrastructure organizations in the districts and cities of Andijan region, it was found that both indicators are linked in the right proportions. That is, the small or large state of one indicator represents the correspondingly small or large state of the other indicator.

Table 3

Comparative analysis of the existing infrastructure system and small business in Andijan region in 2020

№	Indicators	Number of small businesses	Number of infrastructure facilities*
1	Andijan city	5770	208
2	Asaka city	512	23
3	Khanabod city	235	8
4	Andijan dist	2307	25
5	Asaka dist	2386	18
6	Balikchi dist	2824	21
7	Bulokboshi dist	793	15
8	Buston t	1152	16
9	Jalakuduk dist	2153	18
10	Izboskan dist	1254	16
11	Kurgontepa dist	1392	35
12	Ulughnor dist	2600	16
13	Markhamat dist	2316	14
14	Oltikul dist	1934	22
15	Pakhtabod dist	2069	17
16	Khujaabod dist	1765	13
17	Shakhrikhan dist	2432	30
	By region	33894	515

Source: Author's calculation based on data from Andijan regional statistics department.

* excluding commercial banks

While the lowest number of infrastructure facilities in the region falls on the city of Khanabad (8), accordingly, the lowest number of small businesses in the region falls on this area, amounting to 235. The highest rates are in Andijan with 208 infrastructure facilities and 5,770 small businesses (Table 3).

To make the above comparative analysis more accurate, we take the proportions of both indicators relative to the total in the region (see Figure). As you can see in the picture, both pointers represent the corresponding shapes. The lowest points are in the city of Khanabad, which accounts for 1.6% of the total number of infrastructure organizations and 0.7% of the total

number of small businesses. The highest peaks are in Andijan, at 40.4% and 17.0%, respectively. The non-compliant area is the city of Asaka, with an infrastructure share of 4.5%, followed by Andijan (4.9%), Kurgontepa (6.8%) and Shahrikhan (5.8%) districts. While the share of small businesses in the total was only 1.7% higher than in Khanabad. This is due to the fact that Asaka is the center of Asaka district, the infrastructure facilities located in the city serve not only the city, but also small businesses in the district.

The share of small businesses in Asaka district is one of the highest in the region (7.0%), after Andijan (17%) and Shahrikhan district (7.2%). While the share of infrastructure is 7th in the region at 3.5%.

Thus, the study of the change in the number of small businesses operating in the regional situation revealed that it is directly related to the regional location of infrastructure facilities, their change.

It is necessary to pursue a policy based on the regional program to increase the efficiency of infrastructure facilities serving small businesses in the region, and to take measures to expand infrastructure organizations in Khanabad. It is also necessary to develop small business in Asaka on the basis of integration of small business and big business, and the automotive industry should be the basis of activity. In other words, the UzAutoMotors joint venture should have a regional policy aimed at expanding small businesses that produce certain parts.

When studying the impact of small business infrastructure activities in the Andijan region on the number of people employed in small business, the figure for the

region was 1.8 units, of which smaller areas were Andijan (0.8), Asaka (1,0) and Khanabad (1,5) cities and Bulokboshi (1,1), Kurgontepa (0,4) districts. However, as mentioned above, since the cities of Andijan and Asaka are the central regions, the infrastructure facilities located there serve not only the city but also the district. In the case of Asaka district, this district has the highest efficiency, 3.8 units.

The number of infrastructure facilities in Andijan also serves Andijan district, as well as other districts and cities in the region. That is why Andijan district efficiency is in 2nd place with 2.9 units. In general, the survey of infrastructure activities in the region in relation to small business employment revealed that the city of Khanabad and Boston and Ulughnor districts are relatively low.

It is necessary to develop small businesses specializing in manufacturing in the above-mentioned inefficient areas, which will increase the number of employed and improve the overall employment rate. This will ultimately lead to an increase in efficiency, which is measured by the level of employment as a result of changes in infrastructure.

A comparative study of the total volume of loans provided to small businesses in Andijan region and the number of infrastructure facilities serving small businesses revealed that loans were issued less than in the region with the smallest infrastructure facilities.

This means that the high number of infrastructure facilities, in turn, ensures high performance for small businesses.

Table 4

The relationship between small business, infrastructure and employment in the cities and districts of Andijan region in 2020

№	District (city)	Level of availability of infrastructure facilities	The relationship between employment and infrastructure index	Loan security (million soums)
1	Andijan city	29,5	0,8	68,1
2	Asaka city	23,4	1,0	27,2
3	Khanabod city	30,0	1,5	3,8
4	Andijan dist	99,9	2,9	4,0
5	Asaka dist	139,0	3,8	1,1
6	Balikchi dist	137,5	2,5	7,2
7	Bulokboshi dist	56,9	1,1	1,5
8	Buston t	74,4	2,4	1,9
9	Jalakuduk dist	123,6	2,8	5,2
10	Izboskan dist	79,8	4,3	4,1
11	Kurgontepa dist	40,3	0,4	0,9
12	Ulughnor dist	168,9	3,7	12,0
13	Markhamat dist	172,7	3,4	4,1
14	Oltikul dist	93,2	2,1	2,8
15	Pakhtabod dist	123,2	2,8	4,6
16	Khujaabod dist	139,1	2,3	3,8
17	Shakhrikhan dist	84,1	2,8	14,2
Total by region:		68,6	1,8	166,4

Source: Compiled by the author on the basis of data from the Andijan regional department of statistics.

The methodology of infrastructure development in Andijan region should prioritize appropriate needs and take into account the coordination of regional and sectoral interests in their implementation. In this case, it should be realized through the development and implementation of a comprehensive program of its development and placement in terms of structural-functional approach, the main indicators of which are based on the local need, determined by the level of efficiency of its components.

This means that the development of small business requires, first of all, the development of infrastructure that serves it. The above-mentioned local infrastructure development programs should be developed and implemented based on the specifics of the region, as well as programs for financing from local budgets and soft bank loans.

Conclusions and suggestions

1. The share of small business in GDP in Andijan region increased from 36.6% in 2012 to 51.2% in 2019, an average of 1.4 times, while the share of small business in employment It increased 1.4 times from 56.2% in 2012 to 81% in 2019. In general, the change in these two indicators is growing accordingly. Therefore, it is necessary to develop measures to expand small business in order to further increase employment in the region. One of the main ways to do this is to increase the efficiency of infrastructure.

2. When comparing small business with large business in terms of labor factor, small business was found to be relatively inefficient. The main reason for this is that the existing labor force is not adequately provided with capital. In terms of capital, large businesses

are inefficient, while relatively small businesses make good use of capital. It is necessary to increase the level of capital supply to increase labor productivity by increasing the efficiency of small business. One effective way to do this is to strengthen the integration between small businesses and large enterprises.

3. The share of closed small businesses in the total increased from 2.1% in 2012 to 11.1% in 2015, and decreased in subsequent years to 5.0% in 2019. brought When the reasons for their closure were studied, the main reasons remained the lack of working capital (61.2%) and the shortage of raw materials (17.2%). That is, both reasons are related to funding, and to address them, it is necessary to strengthen the activities of credit and financial institutions that expand the financial capacity of small businesses.

References

1. Official web site of Andijan regional statistics department www.andstat.uz
2. Ulmasov A., Vahobov A. Economic theory. - T.: "Shark", 2006.
3. Ekonomicheskaya theory. Ucheb. for stud.vyssh. ucheb. zavedeniy. Pod. Red. V. D.Kamaeva.-7-e izd, pererab i dop. - M.: "Humanitarian publishing house VLADOS center", 2000 [in Russian]
4. Abdullaev A., Muftaydinov K., Aybeshov Kh., Small business management -T .: Finance. 2003. 192 p
5. Web resources: <http://www.dit.perm.ru>
6. <http://www.refportal.ru>

PEDAGOGICAL SCIENCES

УДК: 378.147:615:378.014.61

Melnychuk Svitlana,

Associate professor

Department of pharmacology

Batranovska Svitlana,

Assistant

Department of pharmacology

Ostapchuk Valentyna

Assistant

Department of pediatrics and medical genetics

Bukovinian State Medical University

Chernivtsi, Ukraine

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-38-40](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-38-40)

DIFFERENTIATED APPROACH IN THE CLASSES ON PHARMACOLOGY AS A MEANS FOR REALIZATION OF DISCLOSURE OF EACH STUDENT'S INDIVIDUAL PECULIARITIES

Abstract:

This article emphasizes the need and importance of using a differentiated approach when medical students study the discipline "Pharmacology", which significantly improves the quality of the educational process; creates a sense of psychological comfort in students, promotes the desire to learn, reveals the creativity, uniqueness and individuality of each student. The article describes the advantages of a differentiated approach in the study of pharmacology, aimed at the formation of students' knowledge, abilities, skills, value orientations and motivation for self-improvement.

Keywords: *differentiated approach, pharmacology, medical students, assessment, pedagogical skills.*

Pharmacology is one of the basic disciplines studied by third-year students of the specialty "Medicine". This subject allows future physicians to analyze the information already assimilated and lay the foundation for the study of clinical disciplines as well as form the first skills of pharmacotherapy and improve clinical thinking. When teaching pharmacology, the teacher has an important task – to “be heard” so that each student in the group understands, becomes interested and feels the need to perceive the educational material, which ultimately will provide a significant improvement in the quality of the educational process [1]. In innovative teaching, students are subjects of the educational process who can ask any question that interests them, and, acquiring knowledge, independently find answers to them.

Therefore, one of the main methods used in pharmacology classes is a differentiated approach to teaching, which allows students to achieve good results and creates conditions for self-education and self-organization [2].

A differentiated approach is the basis of an individually oriented method in the education system and allows taking into account the individual characteristics of each student, creating conditions for the development of the potential of future medical specialists [3]. At the same time, only by implementing an individual approach to students in teaching, the teacher can get the desired result of his work.

The main task of differentiating education is to reveal the individual capabilities of the student, thus to help him to develop and demand an individual orientation from the education system. This will allow medical students in the future to independently make decisions

and think rationally, quickly adapt to modern living conditions, be able to navigate in social space, have the ability for objective self-esteem and high social activity in all spheres of life, as well as strive to search for something new and find non-standard ways to solve problems.

The implementation of interdisciplinary connections in pharmacology classes in combination with other teaching methods ensures such an organization of the educational process in which the teacher can choose the means and methods of teaching, taking into account the individual diversity of students, and, accordingly, create optimal conditions for the development of the cognitive activity of each student. So, for the formation of an integral system of knowledge in pharmacology, the teacher with the students at each lesson summarizes the knowledge and skills obtained in the study of bioorganic and biological chemistry, physiology, microbiology, pathomorphology, etc., because without this it is impossible to thoroughly analyze the basic concepts of the topic and identify existing gaps in knowledge (topic "Antibiotics" – Fleming's discovery of penicillin from molds (microbiology), antimicrobial properties of β -lactam antibiotics, depending on the chemical structure (bioorganic chemistry), resistance (physiology), etc. Also, there is no doubt about the role of interdisciplinary links that provide a deeper and more comprehensive study of pharmacology, the formation of students' ability to quickly use the acquired knowledge and apply them in clinical practice.

The main style of conversation in class when explaining new material is problem-based. First, the teacher reveals the relevance of the topic, the state of

the problem, alternative solutions and then offers development results (for example, arterial hypertension and its consequences, the prevalence of this pathology in Ukraine, the pharmacology of antihypertensive drugs, the rational use of these drugs). When students connect and discuss a real problem, they realize the importance of solving this problem and the responsibility for their further actions, which requires them to have impeccable knowledge of the topic and practical skills in writing prescriptions.

In addition to problem-based and modular training, the teachers of the department use contextual training (integration of various types of student labor) and imitation one (the use of game and imitation forms of training). However, the observance by the teachers of the department of the balance between both, the adoption of new methods of teaching and learning, and the preservation of the classical principles of education remains unchanged. [4].

The basic rules for constructing a lesson in pharmacology from the standpoint of a differentiated approach include the creation of a comfortable emotional and psychological environment during lessons, which encourages each student to cooperation and self-realization, as well as situations of positive pedagogical communication in order to motivate future doctors to show initiative and independence. The teacher must take into account the periods of students' working capacity in the lesson: the period of entry into work, the period of greatest productivity and the period of decreased productivity with signs of fatigue (for example, apply multimedia technologies that stimulate the concentration of students' attention in the phase of biological decrease in the rate of thought processes).

For the better perception of the educational material in the classroom, taking into account its volume and complexity, in addition to annotations to drugs and situational tasks, thematic stands, tabular material, educational films and the like are used. The complex application of multimedia technologies increases the visibility of teaching and the information load of the lesson, thus students have the opportunity to master the educational material through the use of visual and auditory perception.

Each student can independently find and assimilate the necessary information (electronic environment "Moodle") to prepare for the lesson or after the lesson (making sure of the gaps in knowledge), that is, to act according to the method of successive approach to the goal.

In order for pharmacology training to be of high quality, it must be convincing. The teachers must not only open the question and explain the topic, but also be sure to confirm their statements with credible research or facts, compare with alternative approaches, highlight and show common or different points. At the same time, it is necessary to conduct arguments and evidence in the classroom from the point of view of the student, not the teacher, who perfectly holds the material, replacing complex terms and concepts with simple clear explanations or situations from clinical practice [5, 6].

A differentiated approach to teaching provides for the use in the classroom of unequal tasks of various levels of complexity, which allows not only to identify the quality of preparation of each student, but also to more completely reveal the topic of the lesson, attracting students who have successfully mastered the material, and to stimulate those, who are not sufficiently interested in studying the topic. So, in the lesson "Solid dosage forms", the teacher simultaneously interviews several students using tasks of different levels of complexity: the first student writes out prescriptions for different dosage forms on the board, the second one defines and characterizes these forms, the third one compares them and focuses on the advantages and disadvantages. At the same time, the teacher distributes assignments to students, taking into account their capabilities and individual characteristics, which will allow them to open up as much as possible in the classroom.

The consistency and objectivity of students' achievements in the study of pharmacology is a prerequisite for the teacher, because it is he who organizes the work of students in the classroom, orients them towards achieving an appropriate level of mastering the educational material, and contributes to the formation of students' assessment of own capabilities and abilities. Therefore, in the classroom, when questioning a topic or compiling content modules by students, the teachers of the department use various methods, means and techniques of teaching, combining both group and individual work of students in order to determine their ability to compare, analyze, generalize, prove, refute.

Thus, the development of a versatile gifted personality, who will continue to provide high-quality medical services, is possible only with a qualitative combination of the educational space with the correct and modern forms, methods of teaching and organizing educational activities. Differentiated teaching is one of the main elements of improving the quality of teaching students in pharmacology and other medical disciplines, and is also an obligatory component of the pedagogical skills of a modern teacher.

References:

1. Perception of medical students about pharmacology and scope of improvement / A. Prasad, P. P. Datta, C. Pattanayak [at all.] // *Mymensingh Med. J.* – 2014. – Vol. 23, № 1. – P. 137-44.
2. Van Munster M. A. Universal Design for Learning and Differentiated Instruction in Physical Education / M. A. van Munster, L. J. Lieberman, M. A. Grenier // *Adapt. Phys. Activ. Q.* – 2019. – Vol. 36, № 3. – P. 359-377.
3. Impact of a Differential Learning Approach on Practical Exam Performance: A Controlled Study in a Preclinical Dental Course / S. O. Pabel, A. K. Pabel, J. Schmickler [at all.] // *Dent. Educ.* – 2017. – Vol. 81, № 9. – P. 1108-1113.
4. Evolution of technology in teaching: Blackboard and beyond in Medical Education / J. Muttapallymyalil, S. Mendis, L. J. John [at all.] // *Nepal. J. Epidemiol.* – 2016. – Vol. 6, № 3. – P. 588-592.
5. Li S. Case-oriented self-learning and review in pharmacology teaching / S. Li, B. Yu, J. Yue // *Am. J. Med. Sci.* – 2014. – Vol. 348, № 1. – C. 52-6.

6. Hasamnis A. A. Case-based Learning: Our Experience in Clinical Pharmacology Teaching / A. A. Hasamnis, A. Arya, S. S. Patil // J. Pharm. Bioallied. Sci. – 2019. – Vol. 11, № 2. – P. 187-189.

7. Evaluation of multiple active learning strategies in a pharmacology course / W. Sumanasekera, C. Turner, K. Ly [at all.] // Curr. Pharm. Teach. Learn. – 2020. – Vol. 12, № 1. – P. 88-94.

УДК 378:371.134:331.45

Абільтарова Ельвіза Нурійівна
кандидат педагогічних наук, доцент
докторант

Інститут професійно-технічної освіти
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-9747-3303

DOI: [10.24412/2520-6990-2021-24111-40-43](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-40-43)

ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ З ОХОРОНИ ПРАЦІ

Abiltarova Elviza Nurievna
Candidate of Pedagogical Sciences
Associate professor of the Department of
doctoral student of the
Institute of Vocational Education and Training of the
National Academy of Educational Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0001-9747-3303

CONCEPTUAL-TERMINOLOGICAL APPARATUS OF THE RESEARCH ON FORMATION OF CULTURE OF SAFETY OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN FUTURE OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH ENGINEERS

Аннотація.

Стаття посвячена проблемі формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів по охороні праці. Автором здійснено систематизацію та обобщення наукових трудових відношень до понятійно-термінологічного апарату дослідження. Установлено, що в науковій літературі крім поняття «культура безпеки» ученими використовуються такі дефініції, як «культура радіаційної безпеки», «культура безпеки життєдіяльності», «культура особистої безпеки», «культура безпеки суспільства». Розглянуто семантичні значення вищевказаних понять.

Annotation.

The article is devoted to the problem of formation of the culture of safety of professional activity among future engineers on occupational safety and health. The author has carried out a systematization and generalization of scientific works on the conceptual and terminological apparatus of the study. It has been established that in the scientific literature, in addition to the concept of "safety culture", scientists use such definitions as "radiation safety culture", "life safety culture", "personal safety culture", "society safety culture". The semantic meanings of the above concepts are considered.

Ключевые слова: культура безопасности профессиональной деятельности, профессиональная подготовка, инженер по охране труда, безопасность, семантический анализ понятия.

Keywords: safety culture of professional activity, vocational training, labor protection engineer, safety, semantic analysis of the concept

Вступ. Розвиток зелених технологій, технологій дбайливого виробництва, впровадження Концепції Нульового травматизму, Концепції Сталого розвитку вимагають та обумовлюють у процесі професійної підготовки майбутніх інженерів з охорони праці значну увагу приділяти формуванню та розвитку в них культури безпеки професійної діяльності. Теоретичним підґрунтям дослідження є наукові праці вчених, в яких розглядаються питання культури безпеки (Р. Бойчук, В. Дем'янчук, О. Дашковська, О. Кобилянський, Н. Кулалаєва, Л. Малинівська, Л. Романів, О. Третяков, В. Чабан), культури безпеки життєдіяльності (О. Балашов,

І. Голубева, Л. Горіна, О. Дронов, Т. Зирянова, В. Євтеєв, Г. Казьміна, С. Косинкіна, В. Мошкін, І. Петрухіна, Т. Петухова, А. Снегирьов), організаційної культури та клімату безпеки (М. Гріффін, Д. Зоар, С. Кокс, М. Купер, Дж. Керолл, Т. Лі, Е. Ніл, Н. Піджен, П. Хадсон); культури ядерної безпеки (Ю. Скалецький, В. Бегун, Д. Бірюков, О. Мартюшева, С. Широков, Л. Яценко), культури здоров'я (Н. Башавець, В. Горашук, Л. Соколенко), екологічної культури (Ю. Бойчук, Н. Єфіменко, І. Лесникова, Л. Лук'янова, Л. Юрченко). Результати аналізу наукової літератури свідчать, що в роботах зарубіжних та вітчизняних вчених існує плюралізм

думок щодо використання дефініції «культура безпеки професійної діяльності». **Мета статті** – систематизація та аналіз наукової літератури щодо понятійно-термінологічного апарату дослідження проблеми формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці.

У процесі дослідження та вивчення міжнародних документів ми встановили, що дефініція «культура безпеки» була сформульована в доповіді № 75-INSAG-4, опублікованій Міжнародною Консультативною групою з ядерної безпеки. Так, МАГАТЕ визначила, що культура безпеки — це такий набір характеристик та особливостей діяльності організації і поведінки окремих осіб, який встановлює, що проблемам безпеки АС, як таким, що володіє вищим пріоритетом, приділяється увага, яка визначається їх значимістю [8, с. 5]. Варто зазначити, що це формулювання використовується в Загальних положеннях безпеки атомних електростанцій, затверджених Державним комітетом ядерного регулювання України від 19.11.2007 р. № 162.

Вчені, які займаються дослідженням проблеми безпеки експлуатації атомних електростанцій (Д. Бірюков, С. Клевцов, В. Машин, А. Носовський, В. Руденко, Ю. Скалецький, Л. Яценко), застосовують

поняття «культура радіаційної безпеки», яке позначається як складник загальної культури безпеки, що містить спільні цінності, погляди та моделі поведінки, які мають специфічні особливості. Культура радіаційної безпеки є каталізатором підвищення рівня безпеки на радіаційно-небезпечних об'єктах за допомогою науково-обґрунтованого забезпечення керівників підприємств об'єктивними даними щодо розвитку та впровадження стратегічних ініціатив, що мобілізують обслуговуючий персонал на мінімізацію радіаційних і техногенних ризиків [2, с. 53].

Результати аналізу науково-педагогічної, психологічної, технічної, філософської, соціологічної літератури, міжнародних документів свідчать, що в дисертаційних дослідженнях і наукових публікаціях у межах безпечного існування людини в довікллі, побуті, соціумі, в процесі трудової діяльності вченими використовуються різні поняття, які можна класифікувати на такі види: «культура безпеки», «культура безпеки життєдіяльності», «культура охорони праці», «культура особистої безпеки», «працезахоронна культура», «культура безпеки професійної діяльності». У міжнародній базі даних ScienceDirect за частотою зустрічальності термінів перше місце посідає категорія «культура безпеки» (рис. 1.1).

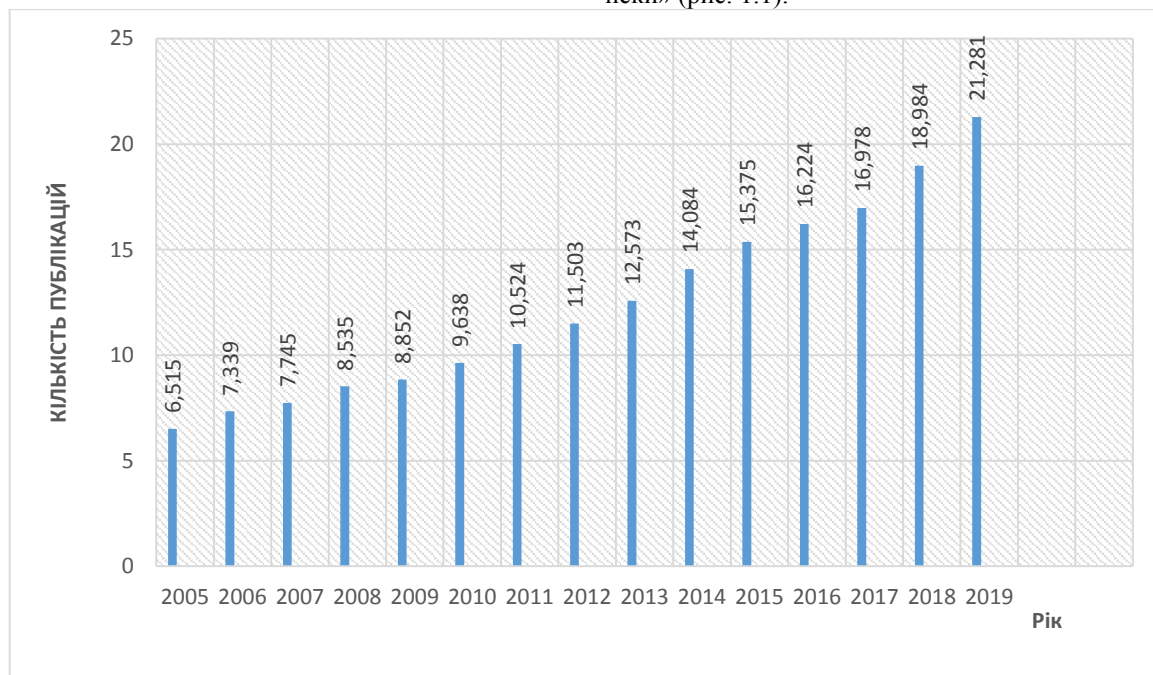

Рис. 1.1 Динаміка досліджень у міжнародній базі за ключовими словами «safety culture»

Як бачимо з графіка, кількість публікацій має тенденцію до зростання, що свідчить про зацікавленість вчених до проблеми формування культури безпеки. Також аналіз статистичних даних, наукових робіт, представлених у міжнародних базах, показує, що культура безпеки стає метапредметним поняттям, яке виходить за межі однієї дисципліни, що є ключовим чинником сталого розвитку суспільства.

Результати аналізу науково-технічної, психологічної літератури показують, що значний внесок у розвиток понятійного апарату зробили зарубіжні

та вітчизняні дослідники. Так, Т. Зирянова відзначає, що культура безпеки – це певний рівень розвитку творчих сил і здібностей людини до профілактики ризиків, попередження та зменшення шкоди (завданої шкідливими та небезпечними чинниками життєдіяльності) їй особисто, шкоди іншим людям і суспільству. Засвоєння культури безпеки містить підготовку до небезпечних, екстремальних і критичних ситуацій, зокрема в процесі діяльності в реальних небезпечних та екстремальних ситуаціях [7, с. 11]. На думку Г. Гогіташвілі та В. Лапіна культура безпеки відображає кваліфікаційну і техноло-

гічну підготовку осіб, для яких гарантування безпеки потенційно небезпечного об'єкта є пріоритетною метою і внутрішньою потребою, що зумовлює самоконтроль і самоусвідомлення відповідальності під час виконання робіт, які впливають на рівень безпеки [4, с. 289].

Результати аналізу наукової літератури показують, що дефініцію «культура безпеки» намагаються осмислити як деяку категорію філософії та аксіології. Так, С. Соколова розглядає культуру безпеки через призму аксіологічної матриці особистості. Вважаємо вірним твердження та поділяємо висловлену позицію щодо визначення культури безпеки, що є не тільки потребою в безпеці, прагненням до достатнього рівня безпеки, але і певним рівнем суспільної свідомості, самосвідомості особистості, цілеспрямованою дією людини (усвідомленою мотивацією), спонуканням особистості (персоналу) до безпечних дій, що може і має використовуватися для задоволення основної людської потреби у гарантованій безпеці [10, с. 68]. З цього випливає, що культура безпеки повинна містити знання норм і правил безпеки, вміння розпізнавання небезпечних ситуацій, усвідомлені дії зі здійснення безпечного виконання робіт, усвідомлення міри відповідальності за збереження власного життя і здоров'я, а також життя та здоров'я оточуючих людей. Результати аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури щодо визначення поняття «культура безпеки» дають нам можливість зробити висновки, що культура безпеки – багатоаспектне та багатогранне поняття, що являє собою сукупність знань та умінь, вимог нормативних документів щодо забезпечення безпеки; мотиваційно-ціннісні потреби людини і суспільства до безпеки праці; усвідомлене ставлення до особистої безпеки та безпеки колективу. Аналіз досліджень з проблем клімату безпеки, організаційної культури, культури безпеки дозволяють нам збагатити поняття культура безпеки такими ідеями: формування культури безпеки – тривалий і поступовий процес, успішність якого залежить як від керівників організації, так і від кожного члена колективу; ґрунтується на теоріях профілактики професійних ризиків і теорій управління персоналом; містить стійкі мотиви до дотримання та виконання вимог безпеки, підкріплені моральним і матеріальним стимулюванням працівників; є одним із методів профілактики виробничого травматизму та має бути націлений на зниження нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; пов'язаний з побудовою системи управління охороною праці на підприємстві, в організаціях, установах, і залежить від вибудованої системи контролю та нагляду за охороною праці; характеризується відкритістю і прозорістю організацій щодо виробничого травматизму, обговорення проблем безпеки праці, інформування працівників про небезпечні і шкідливі виробничі чинники на робочому місці.

Дослідження понятійно-термінологічного апарату підводить нас до необхідності розгляду поняття «культура безпеки життєдіяльності», яке ши-

роко використовується в роботах російських вчених. Слід зазначити, що в Російській Федерації становлення та розвиток науки про безпеку призвело до висунення на перший план наукової галузі «безпека життєдіяльності». З цих причин, пошук за ключовими словами на сайті електронної наукової бібліотеки eLIBRARY.RU, що містить наукометричні дані російського індексу наукового цитування, демонструє велику кількість наукових публікацій, присвячених формуванню та вихованню культури безпеки життєдіяльності, що мають різні підходи до її обґрунтування. Результати аналізу літератури свідчать, що на думку більшості вчених [1, 3, 11], культура безпеки життєдіяльності розглядається як інтегральна якість особистості тих, хто навчається; стан розвитку людини; сукупність життєво-спеціальних цінностей, особистісних і професійних якостей людини, колективу, соціальної групи, суспільства, характерними рисами яких є позитивне ставлення та психологічний настрій до питань забезпечення безпеки життєдіяльності в побуті та в процесі здійснення різної діяльності людини, спонукальні мотиви до профілактики здоров'я та його збереження у процесі праці.

Основними принципами, що формують культуру безпеки життєдіяльності студентів, є: створення атмосфери психологічної налаштованості на безпеку; розвиток почуття персональної відповідальності з питань безпеки; чітка регламентація дій, пов'язаних з високими ризиками; проведення агітаційних заходів у галузі безпеки діяльності; організація та проведення превентивних заходів з попередження надзвичайних подій; формування здатності до постановки соціально значущих проблем [5, с. 94-95].

Подальше дослідження проблеми показало, що в науковій літературі також зустрічається поняття «культура безпеки суспільства», «культура безпеки особистості», «культура особистої безпеки». Серед безлічі дефініцій необхідно виділити трактування «культура безпеки суспільства», визначене В. Мошкіним як сукупність елементів культури, що сприяють вдосконаленню та реалізації потенційних можливостей суспільства в захисті людини, суспільства і природи від чинників ризику. Вчений зазначає, що культура безпеки суспільства містить такі соціальні явища і процеси: матеріальні продукти людської діяльності, призначені для профілактики травм; соціальні інститути, що забезпечують безпеку людини та суспільства; безпечні форми організації життя та діяльності людей; особистісне втілення культури безпеки в життя та діяльність професійних фахівців; галузі наукового знання, що вивчають закони безпечної життєдіяльності людини та суспільства; критерії, цінності, образи забезпечення безпеки; суспільну свідомість необхідності дотримання вимог безпеки; прийоми, способи діяльності, здібності, якості особистості, навички самоконтролю у процесі профілактики шкідливих і небезпечних чинників життєдіяльності [9, с. 41-42].

Р. Зарубіна розглядає поняття «культура безпеки особистості» як сукупність норм, поглядів та установок, що характеризують ставлення індивіда

до природи, особистої, громадської та національної безпеки [6, с. 241].

Зіставлення та порівняльний аналіз розглянутих дефініцій «культура безпеки», «культура безпеки життєдіяльності», «культура безпеки суспільства», «культура безпеки особистості» показує, що об'єднуючим чинником у вищезазначених словосполученнях є культура як деякий рівень вихованості та освіченості людини. Другим об'єднуючим чинником виступає психологічна сторона питання, що передбачає наявність у працівників усвідомленого, розуміючого та відповідального ставлення до безпеки праці.

Висновки. Таким чином, нами здійснено систематизація та узагальнення наукових праць щодо понятійно-термінологічного апарату дослідження проблеми формування культури безпеки професійної діяльності. Встановлено, що у педагогічній літературі зустрічаються поряд з дефініцією «культура безпеки» такі поняття як «культура радіаційної безпеки», «культура безпеки життєдіяльності», «культура особистісної безпеки». У нашому дослідженні схиляємося до того, що стосовно до охорони праці, до безпечного ведення робіт на виробництві доцільно застосовувати поняття «культура безпеки». Вважаємо, що таке трактування має ширший сенс, куди включається і культура охорони праці, і культура виробництва, і культура профілактики в охороні праці, і естетична культура праці. У зв'язку з цим є гостра необхідність формування культури безпеки на етапі вузівської підготовки фахівців, а також в процесі здійснення ними професійної діяльності.

Список літератури

1. Абрамова С.В., Бояров Е.Н., Моисеев В.В. Теоретические основы подготовки студентов в области безопасности жизнедеятельности. Вестник ФГОУ ВПО МГАУ. 2010. № 3. С. 61-68.
2. Азаров С.І., Попович О.В., Сидоренко В.Л. Концептуальні напрями впровадження культури радіаційної безпеки. Ядерна енергетика та довілля. 2015. № 2 (6). С. 53-60.

3. Акимов В.А., Дурнев Р.А. Культура безопасности жизнедеятельности как системообразующий фактор снижения рисков чрезвычайных ситуаций в современных условиях. Технологии гражданской безопасности. 2008. С. 26-30. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-bezopasnosti-zhiznedeyatelnosti-kak-sistemoobrazuyuschiy-faktor-snizheniya-riskov-chrezvychaynyh-situatsiy-v-sovremennyh>. (дата обращения: 16.08.2021).

4. Гогіташвілі Г.Г., Лапін В.М. Основы охраны труда : навч. посіб. К. : Знання, 2008. 302 с.

5. Гурина Р.Р., Хаирова Н.И., Фоминых Ю.Г. Педагогический потенциал современной концепции и культуры безопасности жизнедеятельности. Образование и инициативы. 2015. 4. С. 93-95.

6. Зарубина Р.В. Формирование культуры безопасности. Вестник Таганрогского государственного педагогического института. 2020. № 2. С. 240-245.

7. Зырянова Т.В. Формирование культуры безопасности в контексте исследований культуры личности. Вестник Московского университета. 2011. № 7. С. 10-12.

8. Культура безопасности: № 75-INSAG-4 / Доклад Международной консультативной группы по ядерной безопасности. Вена: Международное агентство по атомной энергии, 1991. URL: https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/Pub882r_web.pdf. (дата обращения: 17.08.2021).

9. Мошкин В.В. Воспитание культуры безопасности школьников : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Барнаульский государственный педагогический университет, 2004. 369 с.

10. Соколова С.Н. Культура безопасности современного общества и аксиологическая матрица личности. Вестник Полесского государственного университета. 2017. № 1. С. 66-72.

11. Сурова Л.В. Культура безопасности – основа жизнедеятельности общества. Вестник НЦ БЖД. 2010. № 5. С. 24-29.

УДК: 37.013

Horbatiuk Iryna Borysivna,
PhD, assistant of Department of Internal Medicine,
Clinical Pharmacology and Occupational Diseases

Horbatiuk Inna Borysivna
PhD, assistant of Department of Pediatrics
and Pediatric Infectious Diseases
Bukovinian State Medical University

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-43-45](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-43-45)

MOTIVATING STUDENTS TOWARDS ONLINE LEARNING IN HIGH SCHOOL

Abstract.

Throughout the pandemic of 2020 students of all ages have experienced some kind of online learning. Many universities have moved to become fully online, while primary and secondary schools were forced to teach via video to students at home for several weeks. And even before the pandemic, there were plenty of online courses that happened solely through distance learning, so understanding how to motivate students in online courses has been vital, and now becomes so for physical schools forced to adapt to new ways of teaching.

Due to the Covid health crisis, educators and students have been left with their feelings of uncertainty and the online courses in this context were implemented on a short notice. In such a climate of unpredictability surrounding online teaching, naturally many questions emerged as to its effectiveness, its impact on the teachers and

students. This article illuminates the motivation of the students toward their online learning during the Covid-19 pandemic era. Due to sudden transformation from traditional face-to-face learning approach to remotely digital learning, some present studies revealed that students' motivation in online learning was affected both intrinsically and extrinsically.

Keywords: *e-learning, students, motivation, pandemic.*

The online learning regulation is in force to all education institutions. It is undertaken the learning from traditionally face-to-face approaches to remotely digital platforms. This sudden transformation has been debatable due to the quality of education resulted. Some previous studies revealed that the online learning during the Covid-19 pandemic era has caused advantages while others has caused disadvantages. On one hand, online learning was reported beneficial for students because they had high interaction to rich learning materials regardless time and place as well as high opportunity to experience digital learning programs [1]. Moreover, the high interaction also occurred in the forms of virtual communication among teachers - students, and students - students which resulted vast capacity of sharing information and experience [5]. As the online teaching and learning processes used computer technology, it increased enthusiasm of both teachers and students to participate which, in turn, increased their computer skills too [6]. On the other hand, online learning was also described bringing disadvantages. The students claimed that online learning has caused them some health problems like fatigue, headache, or fever because they had too many assignments to do in short time. Some also declared that they had impairment eyesight due to long duration staring at computers or phones screens. Students also faced hardship in financial because they had to buy big credit for online quota [2]. However, these advantages and disadvantages which determined the students' success in learning were closely related to students' motivation in online learning during the pandemic. Interestingly, both advantages and disadvantages were influenced by students' motivation. The motivation regarding online learning during the coronavirus outbreak was reported contributing inconsistent effects in higher education, especially in Indonesian universities. The online learning has caused lack motivation for some students to learn whereas others were highly motivated. Cahyani, Listiana, & Larasati (2020), Rachmat (2020) and Simamora (2020) in their study reported that students with lack motivation were greatly affected by external factors like learning environment, learning time, and instrumental supports which in turn affected the achievement. As the online learning was conducted from home, many parents thought they still could ask help in doing households from their children in their online learning time. Improper internet connection and gadgets to access the distance learning were also caused frustration. On the contrary, Fitriyani, Fauzi, & Sari (2020) and Simamora (2020) argued that intrinsic factors highly motivated university students in online learning. The enthusiasm and ambition to understand and add new knowledge have driven them to study hard

even via online. In addition, resilience and psychological condition also favorably assisted them to have success online learning.

Motivation is defined as "a theoretical construct to explain the initiation, direction, intensity, persistence, and quality of behaviour, especially goal-directed behavior" (Brophy, 2010:3). It is associated with individual cognitive and affective processes on situated and interactive interaction between learners and their learning environment in accordance to the contextual and social factors as enablers or barriers (Schuck et al., 2014). Motivation which is described as an 'engine of learning' (Paris & Turner, 1994) affects in what, how, and when of learners' learning (Schunk & Usher, 2012). In their studies, Ryan and Deci (2000a, 2000b) argued that motivated learners are able to do challenging learning activities which engage them actively in finding out appropriate strategies to facilitate their learning, enjoying them and indicating better, persistence, and creative learning. Intrinsic and Extrinsic Motivation in Learning Ryan and Deci (2000a, p.56) state that "Intrinsic motivation is defined as the doing of an activity for its inherent satisfactions rather than for some separable consequence". It is associated with internal factors like interest, fun or challenge an individual develops in doing activities, for the joy or satisfaction integrated in the activities. Furthermore, they also defined extrinsic motivation as "a construct that pertains whenever an activity done in order to attain some separable outcome" (Ryan & Deci, 2000a, p.60). It is related to external factors in doing activities such as reward or recognition from others (Hartnett, 2016).

As motivation in learning reflects on Self-Determination Theory by Deci and Ryan (1985), the intrinsic motivation is related to: (1) motivation to learn and gain new knowledge such as happiness in learning new things; (2) motivation to experience the encouragement and physical joy like enjoyment in learning interesting learning materials; and (3) motivation to undertake challenging learning activity, for example accomplishing challenging assignment. The intrinsic motivation is influenced by interest, ambition, aspiration, awareness, competency, physical and psychological conditions.

Extrinsic motivation, in contrast, is associated with (1) motivation to get rewarded or prevent punished (external regulation), like to have good score in finishing a difficult project; (2) motivation to avoid bad situation or being guilty (introjected regulation), such as to prove its capability in performing tough tasks; and (3) motivation to gain benefit and necessity after completing a learning activity (identified regulation), for instance learning a specific subject would be beneficial for a certain job in the future [3]. The extrinsic motivation is influenced by studying condition, social condition, family condition, and supporting facilities. Amo-

tivation In fact, the absence of both intrinsic and extrinsic motivation is called amotivation. It generates when learners have unwillingness or lack motivation in learning. They have low self-efficacy and feel incapable because the learning will result no desired outcome and doing the tasks have no value as well [4].

As online learning requires students' participation on their own responsibility for their own learning, they are unable to just join along the class with other students. The requirement forces them to participate in the online class with their own awareness, to gain new knowledge and information while interacting with teacher and other students (Knowles&Kerkman, 2007). Schunk et al (2014) argued that the success of the students' learning was related to their motivation. Furthermore, Nayakama et al (2014) also argued that the students was differently affected by their extrinsic motivation like learning environment and intrinsic one such as personalities. Some studies reported that students were mostly influenced by their internal driven motivation rather than the external one. Internal factors have been identified as stable personal characteristics of successful online learners. In addition, comparative studies between online and face-to-face learners indicated that online learners were more motivated by their intrinsic motivation than their face-to-face counterpart (Artino, 2008; Keller, 2008; Wighting et al. 2008; Yukselturk and Bulut 2007). Interestingly, internal motivation: namely isolated feelings; failure in technology; and poor time management skill have been proofed as influence for unsuccessful online learners (Hara & Kling, 2003; Keller, 1999; Paulus & Scherff, 2008). Hence,

the more the unsuccessful online learners get used to technology, the lesser those barriers and fade eventually (Keller & Suzuki, 2004). Additionally, amotivation or the state of being absence for both intrinsic and extrinsic motivation is the biggest factor for unsuccessful online learners (Artino, 2008; Keller, 2008). Therefore, motivation plays crucial roles for learners in online learning and become an enormous factor needs to be considered in conducting online learning.

Reference.

1. Barbour, M. K. & Reeves, T. C. The reality of virtual schools: A review of the literature. *Computers & Education* 2009;52(2):402-416.
2. Chen, K. C. & Jang, S. J. Motivation in online learning: Testing a model of self-determination theory. *Computers in Human Behavior*. 2010;26(4):741-752.
3. Hartnett, M. Examining motivation in online distance learning environments: Complex, multifaceted, and situation-dependent. *International Review of Resarch in Open and Distributed Learning*.2011;12(6):20-38.
4. Hartnett, M. The importance of motivation in online learning. In *Motivation in online education*. Springer, Singapore. 2016;5-32).
5. Ucar, H., & Kumtepe, A. T. Effects of the ARCS-V-based motivational strategies on online learners' academic performance, motivation, volition, and course interest. *Journal of Computer Assisted Learning*. 2020;36(3):335-349.
6. Ushida, E. The role of students' attitudes and motivation in secondn language learning in online language courses. *CALICO journal*. 2005;49-78.

Drachuk Vira,

PhD, associate professor

Department of Pharmacology

Zamorskii Igor,

Doctor of Medical Sciences, professor

Department of Pharmacology

Shchudrova Tetiana,

PhD, associate professor

Department of Pharmacology

Kopchuk Tamara,

PhD, associate professor

Department of Pharmacology

Goroshko Olexandra,

PhD, associate professor

Department of Pharmaceutical Botany

and Pharmacognosy

Dikal Mariana

PhD, associate professor

Department of Bioorganic and Biological Chemistry

and Clinical Biochemistry

Bukovinian State Medical University,

Chernivtsi, Ukraine,

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-45-47](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-45-47)

FEATURES OF TEACHING PHARMACOLOGY TO FOREIGN STUDENTS

Abstract.

Modern development of medicine, socialization and globalization requires higher education institutions to constantly improve the pedagogical process, taking into account the experience of medical fields and the simultaneous use of the latest medical technologies to improve the professional level of graduates and competitiveness. While pharmacology is a fundamental discipline studied by medical students, the acquisition of thorough

knowledge and practical skills in the discipline is a necessary condition for mastering clinical disciplines and forming a highly qualified specialist. The article describes our own experience and methods used to improve the methodology of teaching the discipline to foreign students.

Keywords: *pharmacology, foreign students educational process, higher medical school*

The main task of the system of higher medical education both in Ukraine and around the world is to train highly qualified, competent specialists and provide medical staff with a high level of professionalism, the main components of which will be absolute readiness to perform their duties effectively. The key link that unites the medical student and the practitioner is the knowledge, skills and ability acquired during training to convert them qualitatively into practical activities. It is worth noting that the social situation in the world has led to the fact that about 5 million people study abroad. The globalization of medical education has not passed Ukrainian medical universities, where, according to the Ministry of Education and Science of Ukraine, foreign students from different countries study [1]. Relevant practice in training foreign citizens has long been successfully carried out by Bukovina State Medical University, where students from India, Egypt, Algeria, Jordan, etc. study. Issues of socialization in a new environment, adaptation to learning, language training and leveling the language barrier, establishing contacts with the local student community, always require a delicate approach, especially from the university administration and, of course, the teaching staff. Taking into account national characteristics in accordance with the level of development of the country, the requirements of the health care system for the training of medical personnel, as well as religion is a priority of a medical institution that trains foreign nationals. Optimization of the educational process involves a comprehensive approach to solving a number of problems in order to improve the quality of training for different countries [2]. Therefore, the search for ways to improve the educational process for the training of future foreign doctors is still relevant, and research and teaching staff of our university based on their own experience, feedback in the learning process, active reflection, continue to modernize teaching methods, taking into account the needs of future doctors [3].

The aim of the article was to analyze the methods and ways to improve the training of foreign students in the study of pharmacology.

Of course, pharmacology is a basic discipline studied by students majoring in "Medicine". The introduction into clinical practice of a large number of drugs, necessitates their unified study, systematization, correct choice of a particular drug in this clinical situation, based on the peculiarities of their pharmacodynamics, pharmacokinetics, taking into account the possibility of adverse reactions, comorbidities and more. The task of the course of pharmacology, based on previously acquired knowledge in related disciplines, such as physiology, pathological physiology, biochemistry, human anatomy, histology, etc., to form students' ideas about the main arsenal of drugs, their pharmacological activity, indications, contraindications, possibility side effects and interactions with other drugs. In addition,

pharmacology is a science that teaches a doctor to choose from all existing the most effective and safest drug for individual therapy and prevention, taking into account its comorbidities; choose the most appropriate dosage form, route of administration and mode of administration, to avoid side effects [4].

The teaching of pharmacology is conditioned by the requirements of the working curriculum of the discipline, developed in accordance with the educational and qualification characteristics and educational and professional training programs approved by the MES of Ukraine, which clearly outlines the main tasks The ultimate goals of studying pharmacology are:

- know the main ways of pharmacological correction of pathological disorders;
- basic classifications of drugs presented on the pharmaceutical market;
- explain the pharmacological characteristics of drugs, their mechanisms of action;
- interpret the use of drugs in accordance with pharmacodynamic indicators;
- evaluate the benefit / risk ratio in the formation of the algorithm of patient care;
- explain the possibility of side effects in order to avoid them [5].

However, returning to the topic of peculiarities of teaching foreign students, I want to note several aspects. First of all, the successful education of foreign medical students requires high pedagogical skills. The teacher must not only know his subject well, but also have a good command of the language of instruction, take into account the national and religious traditions of the audience.

The next important aspect is the quality of the material. Of course, the educational material base of the university provides students with educational literature in full, usually it is textbooks on pharmacology of foreign publishers and authors, to a lesser extent it is a translation of domestic textbooks. But the mobility of students, their computer literacy, access to many information resources requires constant updating of information. Therefore, in addition to libraries and reading rooms, an important source of teaching material at our university is the distance learning server Moodle, where students can find the most necessary material. The information content of the server is diverse. Coverage of each topic must contain textual information, lecture materials in the form of power-point presentations, video resources, diagrams, drawings, animations, links to additional foreign resources, where each student can choose the material that is best and most interesting for personal perception. will help to better master the topic. And the solution of situational problems and test tasks in the test mode will allow you to independently determine the level of mastered material [6].

In addition, it is important in the teaching of pharmacology to take into account international standards

of treatment, implementation and study of international non-proprietary names of drugs, which are adopted by the World Health Organization, avoiding domestic generic names. Expanding the range of drugs is recommended due to drugs that are part of a certain pharmacological group. We should also not forget about the mandatory list of medicines included in the "Krok-1".

Among all forms of learning, an important role, oddly enough, is given to the discussion of the topic. The high degree of communication between the teacher and the audience, as well as the active involvement of students in the discussion of the problem, contributes to a better understanding and perception of the mechanisms of action and other pharmacological properties of drugs. The main purpose of the discussion is to clarify and be able to argue their position. In addition, the parallel unloading of theoretical material with vivid examples from practice, demonstrations of educational films, lectures, and other modern demonstration techniques that allow better learning of new material and motivate it to memorize [6].

Positive feedback among students is used by "brainstorming", which makes it possible to solve the problem by stimulating creative activity. It helps students to freely express their thoughts and develop the ability to find several solutions to a particular topic [7]. This method should be used in practical classes after discussing the theoretical material, usually in the form of solving specific situational problems with justification of answers.

No less effective method in the study of pharmacology is the Case method - integrated complex situational problems. The main task of this method is to teach students to solve difficult situations. It allows you to objectively assess the knowledge, practical skills, professional skills of students, which greatly facilitates the work of the teacher in assessment, develops analytical skills, clinical thinking of everyone and teaches to avoid mistakes [4].

Summarizing the above, we can conclude that pharmacology is a fundamental science that connects theoretical and clinical disciplines. Solving the problems facing the doctor, as well as the ever-increasing amount of information about drugs require deep and comprehensive knowledge in the pharmaceutical field. Drug treatment among all types of medical care is about 85%. That is why it is necessary for students to deeply master basic knowledge and form a broad pharmaco-

logical worldview in them and the constant need to update this knowledge. Obviously, the use of different methods in the study of pharmacology is a necessary component of the educational process for the formation of the personality of a foreign student and a highly qualified physician in the future.

References:

1. Vasy`lechko M. M. Osobly`vosti vy`kladannya predmetu «klinichna farmakologiya» studentam fakul`tetu pidgotovky` inozemny`x gromadyan za special`nistyu «stomatologiya» Visny`k problem biologiyi i medy`cy`ny`. 2020. #2 (156) S. 191-194.
2. Dev`yatkina T.O., Vazhny`cha O.M., Dev`yatkina N.M., Kolot E.G. faktory` uspishnogo zasvoyennya doklinichnoyi dy`scy`pliny` studentamy`-inozemcyamy` v medy`chnomu zakladi vy`shhoyi osvity` [Elektronny`j resurs -http://elib.umsa.edu.ua/jspui/bitstream/umsa/9114/1/Faktori_uspishnogo_zasvoennya_doklinichnoi_disciplini.pdf].
3. Levkiv M. O. Zastosuvannya kejs-metodu u faxovij pidgotovci studentiv-inozemciv na kafedri terapiy`chnoyi stomatologiyi. Medy`chna osvita. 2016. #3. S. 71-74.
4. Kapustyans`ka A.A., Moisyeyeva N.V., Vaxnenko A.V. ta in. Dosvid organizaciyi kontrolyu znan` studentiv z dy`scy`pliny` «Klinichna imunologiya». Aktual`ni py`tannya kontrolyu yakosti osvity` u vy`shhy`x medy`chny`x navchal`ny`x zakladax: materialy` nauk.- prakt. konf. z mizhnar. uchastyu. Poltava, 2018. S. 111-113.
5. Dany`lyuk O. I. Osobly`vosti metody`ky` vy`kladannya dy`scy`pliny` prakty`ky` «klinichna farmaciya» inozemny`m studentam. Ukrayins`ky`j zhurnal medy`cy`ny`, biologiyi ta sportu. 2020. Tom 5, # 2 (24). S. 161-165.
6. Al`chuk O. I., Pashy`ns`ka O. S., Deny`syuk O. M., Voloshhuk N. I., Mary`ny`ch L. I. Pry`ncy`p "Student voices" yak instrument partners`koyi spivpraci na kafedri farmakologiyi. "Visny`k Vinny`cz`kogo nacional`nogo medy`chnogo universy`tetu", 2020, T. 24, #2. S. 297-302.
7. Sheremeta L. M. Dosvid vy`kladannya farmakologiyi dlya studentiv fakul`tetu pidgotovky` inozemny`x gromadyan Ivano-Frankivs`kogo nacional`nogo medy`chnogo universy`tetu ta rol` unaochnennya. Galy`cz`ky`j likars`ky`j visny`k. 2014. T. 21(4). S. 103-104.

Shramkova N.B.,
Associate Professor of Legal Translation Faculty
of the department of Legal Translation
of the Kutafin Moscow State Law University (MSAL)
PhD of Philosophy
Malykhina I.A.
Senior lecturer
of Foreign Languages Department №1
of Russian Plekhanov University of Economics
[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-48-49](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-48-49)

THE EDUCATIONAL INFLUENCE OF THE TEACHER'S PERSONALITY IN THE FORMATION OF THE SOCIO-MORAL ORIENTATION OF STUDENTS IN TERMS OF DISTANT LEARNING.

Abstract

The authors investigate and consider the problem of socio-moral orientation as a defining educational trend of our time, the authors ask how relevant the problem of the pedagogical influence of the teacher's personality is and to what extent his individual and professional qualities, in the conditions of digital socialization, contribute to the formation of traditional moral orientations of students.

Keywords: *socio-moral orientation, teacher's personality, individual and professional qualities, digital socialization.*

Investigating the problem of socio-moral orientation as a defining educational trend of our time, the authors ask how relevant is the problem of the pedagogical influence of the teacher's personality and to what extent his individual and professional qualities, in the conditions of digital socialization, contribute to the formation of traditional moral orientations of students.

Modern researchers speak about digital socialization as a process of personality formation, defining it as a process of qualitative changes in the structure of personality's self-consciousness and its motivation, which occurs under the influence of modern information and communication technologies in the context of assimilation and reproduction of culture.

The authors previously published studies which contained the results of surveys aimed at determining the significance of the educational influence of the teacher's personality on the formation of moral values of university students in the full-time training format [1. p.6-12].

The majority of respondents put the professional qualities of teachers only in the third place, while the most important for them are the moral qualities of the teacher, such as: "understanding of students", "respect", "kindness", "responsiveness". If we say that a teacher should appear to students primarily as a person, and not just as a professional, then it seems quite reasonable to ask whether he should broadcast the values of the student audience.

However, the massive transition of Russian universities to the online learning format during the COVID-19 pandemic exposed numerous imperfections of the entire educational process. And taking into account the new circumstances, the research of this problem was resumed in two Russian universities: in the student groups of the Institute of Law of the Kutafin University (MSAL) and in the groups of the Faculty of Management of the Plekhanov Russian University of Economics.

As a part of the study, an attempt was made to

answer the question whether the relationship between a teacher and a student is becoming "impersonal", unnecessarily functional in the format of universal online education.

In modern conditions, distance education is a process of acquiring knowledge, acquiring skills and forming skills by students, as well as the formation and development of their personality in an educational environment based on the use of information and communication technologies that ensure the exchange of educational information between participants in the educational process at a distance using an organized system of support and administration of the educational process.

Distance learning is an independent form of education, in which information and communication technologies become the leading didactic means. As a result, distance education should also be considered as an independent form of education, which is carried out primarily through information and communication technologies.

Let's define the essence of such a complex social phenomenon as education. In this regard, the authors share the position of the researcher and those scientists who understand it not as a set of activities carried out with students, but as a purposeful process of forming socially significant qualities in them. In this case, education itself should be considered as subject-subject interactions carried out in a system of external and internal factors and conditions. Education should cause maximum activity of everyone as a subject of education, promote self-realization of the individual, self-affirmation, promote the disclosure of the natural inclinations of students. It should be noted that the process of education is inseparable from the educational process, according to the definition of the researcher G. N. Guminsky [2, p. 259-260]

The world of virtual reality and social networks have a great influence on the mass and individual con-

sciousness. In this regard, a modern teacher should become an active participant in the educational and information space of cultural and professional development of the individual. To achieve such activity, it is necessary to be able to have a strong impact on the inner world of a young person, on his emotions, feelings and consciousness. In pedagogy, the need for such an impact on the inner world of a student is reflected in the formulated regularity: the greater the influence of the educational process on the inner sphere of the individual, the higher its result. In this regard, we should not underestimate the use of new information technologies not only in the learning process, but also in the education of students. Creatively and efficiently using the rich tools of information and communication technologies, a modern teacher is able to interact with students on the basis of the principles of humanistic pedagogy.

As part of the renewed research, a survey was conducted at two universities "Does the personality of a teacher affect the formation of moral values among students?" 100 people took part in the survey, 50 respondents from the O. E. Kutafin University and 50 from the G. V. Plekhanov University.

According to the students, the different organization of the educational process, periodic technical difficulties, as well as the lack of "live communication" significantly complicated their social interaction, both among themselves and with teachers, but this did not change their perception of the teacher's personality (70 respondents).

It is important to note that the majority of survey participants indicated that the teacher really influences their values even in the conditions of distance learning,

offering participation in online social projects, organizing scientific communities in social networks, as well as inviting professionals as guests and participants of webinars. Almost a quarter (23 respondents) of distance learning students said that most of the teachers influence the formation of their spiritual and moral values; half (52 respondents) experience such influence, but from a small part of teachers. Among the values formed under the influence of teachers, students noted respect, decency, kindness, the desire to provide moral support, give valuable professional advice using such platforms as LMS, Moodle, Zoom, etc.

Based on the results of the survey, it can be concluded that despite the technical challenges of distance learning, the personality of the teacher retains an influence on the formation of the student's personality, its socio-moral orientation. In this regard, the words of K. D. Ushinsky are still relevant: "In education, everything should be based on the personality of the educator. Only a personality can act on the development and definition of a personality, only a character can form a character" [3, p. 894].

References

1. Shramkova N.B. Образ и статус преподавателя иностранного языка в университете // DNY VĚDY-2012. Publishing House «Education and Science» s.r.o. P. 6-12.
2. Gumnitskiy G.N. О сущности и значении духовности // Известия Высших Учебных Заведений. Series «Humanitarian Sciences». Issue 3, Volume 8. – Ivanovo: ISUCT Publishing, 2017. P. 259-260.
3. Ushinskiy K.D. Человек как предмет воспитания // Volume 1. Saint-Petersburg: spbu Publishing Direct-Media, 2012. P. 894.

УДК: 347+377:004

Радкевич Олександр

*доктор педагогічних наук, кандидат юридичних наук,
старший дослідник, старший науковий співробітник
Інститут професійно-технічної освіти
Національної академії педагогічних наук України
ORCID ID 0000-0002-2648-5726
DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-49-53*

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОСТІ ВЛАСНОСТІ НА СЛУЖБОВИЙ ТВІР

Radkevych Oleksandr

*Doctor of Pedagogical Sciences, Candidate of Law,
Senior Researcher, Senior Researcher
Institute of Vocational Education
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2648-5726*

RIGHT OF INTELLECTUALITY OF OWNERSHIP TO OFFICIAL CREATION OF PROPRIETARY WORK

Анотація.

Інтелектуальна, творча діяльність є невід'ємним компонентом професійної діяльності педагогічних працівників закладів освіти. Проаналізовано службовий твір як об'єкт інтелектуальної власності, що має бути втілено у певну матеріальну форму. Розкрито п'ять ознак твору як батьківської категорії службового твору. Проведений аналіз нормативного підґрунтя визначення твору як службового. Характеризовано виключні майнові права роботодавця на твір, створений педагогічним працівником у процесі виконання ним службових обов'язків. Розкрито особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору.

Abstract.

Intellectual and creative activities are an integral part of the professional activity of pedagogical workers of educational institutions. The service work as an object of intellectual property is analyzed, which should be embodied in a certain material form. Five signs of the work as the parent category of the service work have been revealed. The analysis of the normative basis for the definition of a work as a service work is carried out. The exclusive property rights of the employer to the work created by the pedagogical employee in the process of performing his official duties have been characterized. Personal non-property intellectual property rights to the object created in connection with the implementation of the employment contract have been disclosed.

Ключові слова: *службовий твір, інтелектуальна власність, авторське право, майнові права, нематеріальні права, педагогічні працівники.*

Keywords: *proprietary work, intellectual property, copyright, proprietary rights, non-proprietary rights, pedagogical workers.*

Актуальність: Проблематика визначення права на службовий твір є надзвичайно важливою для педагогічних працівників. Актуальності означеному додає дуальність цього права, адже одночасно суб'єктами даних правовідносин є роботодавець і працівник. Зауважимо, що у більшості випадків роботодавець нехтує своїм правом на службовий твір, а з часом це породжує значну кількість проблем щодо розпорядження цим правом.

Виклад основного матеріалу: Інтелектуальна, творча діяльність є невід'ємним компонентом професійної діяльності педагогічних працівників закладів освіти, які повсякчас створюють для освітнього процесу навчальні матеріали. З огляду на це важливістю набуває правова культура педагогічних працівників як невід'ємний елемент системи утвердження верховенства права в усіх сферах суспільного життя [7]. Охорона яких закріплена в Законі України «Про авторське право та суміжні права» [1]. У контексті означеного інтелектуальна власність відповідно до норм законодавства має матеріальне та нематеріальне вираження. Це закріплює суб'єктивні права автора на результати його професійної діяльності. До таких творів належать літературні, музичні, театральні, художні, наукові та аудіовізуальні твори, що охороняються з моменту їх створення [9]. Нині активно зростає кількість такої продукції, що створюються у зв'язку з виконанням службових обов'язків, а відтак вони є *службовим твором*.

Зауважимо, що службовий твір є об'єктом авторського права і ідентифікується як твір, однак в сучасному Українському законодавстві відсутня дефініція «твір». З огляду на це, вважаємо за доцільне здійснити ідентифікацію «твору» за такими ознаками: по-перше, це результат творчої діяльності; по-друге, наявна проста унікальність, що охоплює представлення інформації через зміст, об'єктивну форму, концепцію; по-третє, відноситься до сфери літератури, науки та/або мистецтва. Важливо, що правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору і не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі.

Звернемось до гносеологічної складової визнання твору в зарубіжних країнах. У законі

штату Масачусетс від 17 березня 1789 р. зазначалося: «Немає власності, що належить людині, більшої, ніж та, яка є результатом її розумової праці». З принципу, закладеного у французькому патентному законі 1791 р., впливало кілька важливих засад: будь-який творчий результат визнавався об'єктом права власності; винаходом визнавався творчий результат у будь-якому виді доцільної діяльності людини за умови його відповідності вимогам закону; держава гарантувала охорону прав творця шляхом видачі охоронного документа – патенту; вводилася обов'язкова державна реєстрація винаходів попередньою експертизою заявки по суті [12]. З огляду на це можна констатувати, що творча діяльність або просто творчість – це діяльність, внаслідок якої народжується щось якісно нове, що вирізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю [6]. При відсутності творчого характеру, праця не може бути визнана твором, а відтак не є об'єктом авторського права. Не вважається об'єктом авторського права суто технічна робота (наприклад, передрук на друкарській машинці чи набір на комп'ютері чужого твору або навіть його літературна обробка – редагування, коректура тощо) [5].

Відповідно до викладеного, можемо схарактеризувати, що твором вважається результат творчої діяльності працівників у сфері літератури, науки та/або мистецтва, якому притаманний творчий характер та проста унікальність, що проявляється через ключові особливості: форма, мета, концепція тощо.

Зважаючи, що розвиток науки і техніки породжує все нові форми вираження твору, чинне законодавство не містить повного переліку об'єктів авторського права, оскільки життя у своєму розвитку породжує раніше не відомі форми об'єктивного вираження творчої діяльності людей. Для надання твору правової охорони не має значення чи він опублікований, чи ще не опублікований, – важливо, щоб він був виражений у певній об'єктивній формі. Задум будь-якого автора, який склався у його свідомості в завершену форму, але ще не виражений у будь-якій об'єктивній формі, не визнається об'єктом авторського права.

Як зазначалось вище, твір як об'єкт авторського права має бути втілено у певну матеріальну форму: рукопис, книгу, збірник тощо. Однак, ав-

торське право на твір (як нематеріальний об'єкт авторського права) не завжди збігається з правом власності на матеріальний носій, в який втілено твір. Тому, не слід підмінити твір як об'єкт авторського права рукописом, примірником книги. На матеріальний носій, в який втілено твір, може існувати окреме право власності, право користування (оренди) тощо, але не авторське право. Між тим, продаж книги не позбавляє автора його авторського права [5].

Для цілісного розуміння концепції службового твору, необхідно звернутись до рекомендацій щодо правового режиму службових творів Державної служби інтелектуальної власності. У них виділені такі ознаки службового твору:

по-перше, твір має бути створений автором у порядку виконання службових обов'язків. Тобто потрібно, щоб службовий об'єкт був створений протягом певного періоду часу, в межах строку дії належним чином оформленого трудового договору або контракту між працівником та роботодавцем [11];

по-друге, твір має бути створений відповідно до службового завдання чи трудового договору / контракту між автором і роботодавцем. У законодавстві щодо правового регулювання службових об'єктів права інтелектуальної власності чітко не визначено поняття та зміст службових обов'язків. Єдине згадування про них є в статті 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» [3], де під службовими обов'язками розуміють зафіксовані в трудових договорах / контрактах, посадових інструкціях функціональні обов'язки працівника, що передбачають виконання робіт, які можуть привести до створення винаходу (корисної моделі). Зазвичай службові обов'язки обумовлені кваліфікацією, професією та конкретно займаною посадою працівника. Обов'язки, пов'язані із творчою діяльністю, крім трудового договору (контракту), можуть встановлюватися у відповідних посадових, службових інструкціях чи інших локальних документах підприємства, установи [11];

по-третє, виконання роботи може бути здійснено як протягом робочого часу, так і в поза-робочий час, незалежно від місця створення службового твору. Тобто, об'єкт права інтелектуальної власності було створено працівником поза межами трудових обов'язків або після припинення трудових відносин з роботодавцем чи у вільний від роботи час. Визнання за таким об'єктом статусу службового повинно відбуватися з урахуванням того, чи був такий об'єкт створено з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва роботодавця і обладнання, матеріальних і фінансових засобів роботодавця [11];

по-четверте, був створений як із застосуванням засобів і матеріалів, що належать роботодавцю, так і без таких засобів та матеріалів [5]. Зауважимо, що автор може бути як штатним, так і позаштатним працівником;

по-п'яте, створення об'єкта права інтелектуальної власності працівником за окремим дорученням роботодавця. Окреме доручення роботодавця зобов'язує працівника до діяльності, що може призвести до створення об'єкта права інтелектуальної власності, тільки у разі, якщо виконання такого доручення буде в межах трудових обов'язків та відповідно до трудового договору (контракту) між роботодавцем і працівником. Якщо ж окреме доручення надається роботодавцем поза межами трудових обов'язків працівника, створений працівником об'єкт права інтелектуальної власності не може вважатися службовим твором [11];

Розглянемо більш детально нормативне підґрунтя *службового твору*. Так, у Законі України «Про авторське право та суміжні права» під ним розуміють – твір, створений автором у порядку виконання службових обов'язків відповідно до службового завдання чи трудового договору (контракту) між ним і роботодавцем [1]. Законом визначено виключні майнові права роботодавця на твір, створений працівником у процесі виконання своїх службових обов'язків. З огляду на це, роботодавці повсякчас прописують цю норму закону в трудовому договорі з майбутнім працівником. Це допомагає уникнути внутрішніх конфліктів та непорозумінь і забезпечує роботодавця від багатьох негативних наслідків які можуть виникнути під час поширення службового твору в мережі Інтернет [8].

Схожа норма міститься у статті 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [3], право на одержання патенту на службовий винахід має роботодавець працівника. Законом визначено, що право виникає внаслідок виконання службових обов'язків чи доручення роботодавця за умови, що трудовим договором (контрактом) не передбачене інше; з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва і обладнання роботодавця. Тобто, права належать роботодавцю. Подібна норма присутня в пункті 1, статті 8 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [4], де встановлено, що право на одержання патенту має роботодавець, якщо промисловий зразок створено у зв'язку з виконанням службових обов'язків чи доручення роботодавця, за умови, що трудовим договором (контрактом) не передбачено інше. Також, роботодавець повинен укласти з автором письмовий договір щодо розміру та умов виплати йому (його правонаступнику) винагороди відповідно до економічної цінності промислового зразка та іншої вигоди, одержаної роботодавцем від промислового зразка. З огляду на викладене, права належать роботодавцю, якщо інше не передбачено трудовим договором.

Звернемось до частини 2 статті 429 Цивільного кодексу України [12], в якій визначено, що *особисті немайнові права* інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній

або фізичній особі, де працює працівник. А *майнові права* інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якій він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором або законом. Зауважимо, що *особливості* здійснення майнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, може регулюватись як законом, так і договором між працівником та роботодавцем. Відповідно до Цивільного кодексу України, майнові права на об'єкт інтелектуальної власності, створений у зв'язку з виконанням трудового договору належать працівнику та роботодавцю спільно. Спільність володіння *майновими правами* інтелектуальної власності породжує формальну суперечність усередині юридичної системи держави, що унеможлиблює злагоджене її функціонування.

Цю колізію було врегульовано Пленумом Верховного Суду України в Постанові «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» від 4 червня 2010 року № 5. У пункті 24 суд постановив що, якщо в трудовому або цивільно-правовому договорі між працівником і роботодавцем (юридичною або фізичною особою, де або в якій він працює) не передбачений інший порядок здійснення майнових прав на створений означений об'єкт, то вони мають спільні права як на отримання свідоцтва про реєстрацію авторського права на твір, так і на використання такого об'єкта. Порядок здійснення майнових прав на такий об'єкт може бути врегульований цивільно-правовим договором [2]. Однак, це не вирішило проблеми дуальності прав на службовий твір.

Розпочинаючи з 01.09.2017 року вступила в силу Угода про асоціацію з Європейським Союзом від 16.09.2014 року. Цей міжнародний договір відповідно до статті 9 Конституції України ратифікований Верховною Радою України, і є частиною українського законодавства. Зауважимо, що Угода включає розділ правового регулювання інтелектуальної власності. У частині 4, статті 181, розділу 9 Угоди є положення щодо належності *майнових прав* інтелектуальної власності. Відповідно до неї, права на створену найманим працівником продукцію належать роботодавцю.

Розглянемо службовий твір з позиції авторських прав. Так, у статті 429 Цивільного кодексу України визначено, що особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній або фізичній особі, де або у якій працює працівник. Це засвідчує позбавлення працівника будь-яких авторських прав на службовий твір, оскільки в законодавстві України про авторське право цього не передбачено.

У цьому контексті є ще одна колізія, а саме в частині 1 статті 435 Цивільного кодексу України зазначено, що первинним суб'єктом авторського права є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Таке зазначення є персональною інформацією за якою автора можна конкретно ідентифікувати [10]. Зауважимо, що для кожного об'єкта інтелектуальної власності відповідний закон, як вже згадувалось, по-різному регулює питання зміни співвідношення прав працівник/роботодавець: десь це може бути і трудовий і цивільний договір, десь – лише трудовий, а десь взагалі ніякі зміни неможливі.

Висновки. Підсумовуючи, службовий твір може бути створений автором: у порядку виконання службових обов'язків; відповідно до службового завдання чи трудового договору / контракту між автором і роботодавцем; упродовж робочого часу, або позаробочий час, незалежно від місця створення службового твору; із застосуванням засобів і матеріалів, що належать роботодавцю, так і без таких засобів та матеріалів; за окремим дорученням роботодавця. Незалежно від призначення, жанру, обсягу, мети, способу чи форми вираження, а також завершеності, оприлюднення він підлягає правовій охороні. Сутність службового твору, його наукова цінність значення не мають. Правова охорона розповсюджується лише на форму вираження твору, а не його зміст. Таким чином, не підпадають під правову охорону: методи, способи, принципи, концепції, відкриття, ідеї, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі.

З огляду на викладене, між роботодавцем та педагогічним працівником має бути укладений письмовий трудовий договір, який закріпить майнові права на створені ним службові твори за роботодавцем. За умови відсутності в трудовому договорі означеної норми, педагогічний працівник має немайнові та майнові права на службовий твір. Важливо, що єдиною підставою виникнення права інтелектуальної власності на службовий твір є створення результату інтелектуальної, творчої діяльності, а не укладення трудового договору. Так, створення службового твору, як об'єкта інтелектуальної власності є виключно цивільними правовідносинами. Таким чином, підставою виникнення майнового права на службовий твір у роботодавця є лише укладання цивільно-правового договору про створення та використання службового твору. Зауважимо, що цей договір не є частиною трудового договору, а відтак його необхідно укладати окремо.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права». (2021). Retrieved 21 August 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>
2. Закон України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав». (2021). Retrieved 20 August 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-10>

3. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (2021). Retrieved 27 August 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12>
4. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» (2021). Retrieved 27 August 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12>
5. Литвинова Л. А. (2021). Службовий твір як об'єкт авторського права. Retrieved 21 August 2021, from <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/590>
6. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. П68 закладів / О. П. Орлюк, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський та ін.; За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — 696 с.
7. Радкевич О. (2019). Гносеологічно-аксіологічне розуміння правової культури педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти. *Professional Pedagogics*, 1(18), 75–81. <https://doi.org/10.32835/2223-5752.2019.18.75-81>
8. Радкевич, О. П. (2012). Особливості правового регулювання мережі Інтернет. *Право та управління*, 1, 436-443.
9. Радкевич, О. П. (2015). Розвиток правової компетентності педагогічних працівників професійно-технічних навчальних закладів.
10. Радкевич, О. П. Цивільно-правова охорона і захист персональної інформації в мережі Інтернет (Doctoral dissertation, автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00. 03).
11. Службовий твір – WikiLegalAid. (2021). Retrieved 23 August 2021, from https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%A1%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B2%D1%96%D1%80
12. Цивільний кодекс України. (2021). Retrieved 20 August 2021, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
13. General Guide to the Copyright Act of 1976. P. 3:7.

UDC: 378.147.091.33-027.22: 614.253.4

Tarnavska Svitlana

Bukovinian State Medical University

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-53-55](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-53-55)

EVALUATION OF EFFICIENCY OF INDEPENDENT TRAINING OF STUDENTS OF GRADUATE COURSES IN THE SUBJECT "PEDIATRICS, CHILDREN'S INFECTIONS" DURING DISTANCE LEARNING

Abstract.

The article presents the results of an anonymous survey of the 5th and the 6th year medical students, which concerned the assessment of distance learning through the students observations, distance learning methods, students' attitudes to e-learning in the subject "pediatrics, children's infections".

Keywords: *distance learning, self-study, pediatrics, children's infections.*

Introduction. Distance education of medical students is a special, perfect form that combines elements of full-time education based on new information technologies and multimedia systems [1,p.412]. This is a new form of education based on the use of personal computers, electronic textbooks and telecommunications, which are a qualitatively new learning technology, technology based on the principles of open learning, widely uses computer training programs for various purposes and creates with modern telecommunications information educational environment for the delivery of educational material and communication (department page, Moodle environment), which allows students to navigate well in the provided material.

During the practical lesson, which is conducted remotely, students are actively involved in the discussion of new material through oral answers or chats, analysis of clinical cases using case-based techniques based on virtual patients[2,p.19]. During the practical classes, students also consolidate their knowledge by solving clinical problems based on the principle of choosing the correct answer.

The main advantages of self-study during distance learning include - flexibility and modularity, the coordinating role of the teacher, the use of specialized

technologies and teaching aids. Students can study without leaving home, being anywhere in the world. The effectiveness of self-study, more than other forms of education, depends on the ways of providing educational materials, monitoring work and contact with the teacher. Learning in modern conditions is an active independent process of cognition and creativity. The student must go through several stages in the learning process: from obtaining information to knowledge, and then - to understanding, which must be turned into a guide for practical action [3,p.2].

Lifelong self-education is an important component in the training of medical professionals. Formation of skills of independent educational, scientific, professional activity, ability to take responsibility, independently to solve a problem, to find constructive decisions, a way out of a crisis situation are usually actual for the doctor. At the same time, successful self-training requires self-control, self-organization and an arsenal of new knowledge and skills.

Motivational orientation in student learning is especially important in the structure of professional competence of the graduate, especially during distance learning. It is defined as a person's readiness to learn, master professional activities and professional growth.

The strongest motivating factor is preparation for further effective professional activity. One of the methods of intensifying educational activities can be to create a problem situation. Problem situations put the student in front of the need to make a choice in the decision-making process, which shapes not only his will but also his thinking.

The correct organization of independent work of students in the conditions of distance learning gives the chance to improve their theoretical preparation, to develop clinical thinking and ability to work. Creating conditions for independent scientific work, interest in the specialty intensify cognitive creative activity, contribute to the further formation of professional orientation.

The aim of the study. The aim of the work was to evaluate the self-study preparation of final year students in the subject "pediatrics, children's infections" during distance learning through the students' observation.

Material and methods of research. On the basis of the Department of Pediatrics and Paediatric Infectious Diseases of Bukovynian State Medical University, the effectiveness of training 93 students of 5-6 courses in the occupation "Medical Affairs" in the subject "Pediatrics, children's infectious diseases", who studied remotely. It was found that 66.7% of respondents studied on a budget basis, 33.3% of students - on a contract basis. Among the cohort of respondents - 77.4% female, 22.6% male.

All students were surveyed anonymously using a questionnaire containing 30 questions related to distance learning, distance learning methods, students' attitudes to learning, students' self-study, awareness of the professional relevance of acquired knowledge and the quality of professional skills and abilities.

Results of the research. The results of the survey showed that 58.1% of students liked distance learning, 23.7% - negative about the online form of learning, 18.3% of respondents were undecided about the effectiveness of distance learning.

Carrying out further analysis, we found that according to a survey of students on the probable ratio of distance and full-time form of education 76.4% of students preferred the following distribution: 60% - distance learning, 40% - face-to-face, practical training. At the same time, 55.9% wanted to leave the duration of online classes as scheduled, 41.9% of students considered it necessary to reduce the duration of practical classes in online format.

When assessing the possibilities of independent cognitive activity in preparation for practical classes in pediatrics during distance learning, 75.3% of respondents noted that they have no difficulties and they have enough time to prepare. At the same time, 24.7% of students noted a lack of time for self-development and sufficient preparation for classes. At the same time, the opinions of the respondents that staying at home promotes the intensification of self-study were divided almost equally: 51.6% noted it positively, 48.4% - expressed it negatively.

At the same time, two thirds of respondents (75.3%) indicate that they have an average level of motivational preparation for practical classes in pediatrics, 16.1% of respondents note a high level of self-training and almost every tenth student (8.6%) notes low motivation for self-study, which may be due to the uncertainty of their future professional activities.

In preparation for classes, students more often used electronic textbooks than printed ones: 74.2% and 48.4%, respectively. 58.1% of students use Internet resources and 18.4% of respondents prefer a variety of distance learning courses to improve the effectiveness of self-training in pediatrics. 33.3% of respondents consider it necessary to attract video resources to optimize the acquisition and visualization of new information. One in five students (17.2%) uses test control as a self-assessment and only one in ten (8.6%) use library resources to prepare for a practical lesson.

At the same time, almost half of the respondents (49.5%) consider their level of awareness about the future profession to be quite high, but without their own practical experience, 21.5% of students noted that they have theoretical and practical experience in this field, and every third respondent (28%) states that he has only mostly theoretical knowledge.

Thus, the use of online learning as one of the possible forms of distance education with the involvement of distance learning technologies is one of the steps to solve the problem of organizing the educational process during the pandemic COVID-19, which has its advantages and disadvantages. The results of the survey of students showed that some elements of distance learning can be introduced in the future, as they allow to acquire a certain level of theoretical knowledge with sufficient self-organization of students, skills of self-training, organization, systematic acquisition of knowledge. The use of electronic textbooks, online resources, distance learning courses, videos is the basis of successful online learning, which is preferred by more and more medical students. Active feedback from the teacher allows you to achieve the desired results more successfully. At the same time, the lack of formation of professional skills and competencies during distance learning is a significant shortcoming in the training of future physicians.

Conclusions.

1. The advantage of distance learning is the availability of clear structured information, active feedback from the teacher, the acquisition of new knowledge, analysis and synthesis of new information, improving professional skills in solving problem clinical situations.

2. The disadvantage of online training is the lack of development of professional skills needed by the future doctor.

References.

1. Hilburg R., Patel N., AMbruso S., et al. Medical education during the coronavirus disease-2019 pandemic: learning from a distance. *Adv. Chronic Kidney Dis.* 2020. 27(5). P.412-417.

2. Rajeh M.T., Abduljabbar F.H., Alqahtani S.M. Students' satisfaction and continued intention toward e-learning: a theory-based study. *Medical Education Online*. 2021. 26(1). P. 18-24.

3. Vitoria L., Mislinawati M., Nurmasiyah N. Students' perceptions on the implementation of e-learning: helpful or unhelpful? *J. Physics*. 2018.1088.P. 1–6.

УДК 378.14.015.62

Трофімчук Н.В.

*Аспірантка кафедри суспільних дисциплін
Національного університету
водного господарства та природокористування
вул.Соборна, 11, Рівне, Україна*

[DOI: 10.24412/2520-6990-2021-24111-55-60](https://doi.org/10.24412/2520-6990-2021-24111-55-60)

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІКО-ГУМАНІТАРНИХ КОЛЕДЖІВ ЗАСОБАМИ ІНТЕГРАТИВНОГО ПІДХОДУ

Trofimchuk N.V.

*Postgraduate student of the Department of Public Disciplines
National University of Water Management and Natural Management
street Soborna, 11, Rivne, Ukraine*

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL MODEL OF FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE OF STUDENTS OF ECONOMIC AND HUMANITARIAN COLLEGES BY MEANS OF INTEGRATIVE

Анотація

У статті обґрунтовано структурно-функціональну модель формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами інтегративного підходу як упорядкований комплекс складників, що впливають зі специфіки та змісту фахової підготовки, смисловим ядром якої є виховання екологічних цінностей. Вона містить цільовий, теоретико-методологічний, процесуально-змістовий та діагностувально-результативний блоки, які репрезентують цілеспрямований педагогічний пошук та фундаментальну стратегію змін у процесі реалізації екологічної та фахової освіти.

Abstract.

The article substantiates the structural and functional model of formation of ecological culture of students of economic and humanitarian colleges by means of integrative approach as an ordered set of components arising from the specifics and content of professional training, the semantic core of which is education of ecological values. It contains target, theoretical and methodological, procedural and diagnostic blocks, which represent a purposeful pedagogical search and a fundamental strategy for change in the implementation of environmental and professional education.

Ключові слова: *екологічна культура, структурно-функціональна модель, інтегративний підхід, науковий підхід, педагогічні принципи.*

Keywords: *ecological culture, structural-functional model, integrative approach, scientific approach, pedagogical principles.*

Теоретичне осмислення проблеми формування екологічної культури студентів, вимога постійного поглиблення та розширення сфери знань диктує необхідність створення педагогічної моделі означеного процесу, що дозволяє виявити взаємозв'язки між різними її елементами, а також дослідити психолого-педагогічні закономірності становлення. У науковому дискурсі моделювання постає одним із широко використовуваних методів наукового пізнання, позаяк звільняє об'єкт дослідження від наявних факторів впливу і сприяє відтворенню тих ознак, що потребують визначення, навіть попри недостатність оригінального матеріалу шляхом побудови спрощеної системи відображуваних процесів, що здатна надавати нову інформацію про об'єкт дослідження. Це сприяє широкому застосуванню цього методу у площині як теоретичної, так і практичної педагогіки, свідченням чого є праці

Д. Айстраханова, С. Архангельського, В. Афанасьєва, Д. Бабанського, Б. Глинського, О. Дахіна, О. Заір-Бек, А. Зотова, С. Лодатко, В. Міхеєва, О. Ткачової, В. Штоффа та ін. Проте, незважаючи на таку розлогу палітру наукових імен та досліджень, а також методологічну затребуваність, поняття моделювання так і не закріпило за собою єдиного семантичного поля. Так, у лексикографічних джерелах «модель» (від лат. *Modus* – міра) постає як аналог (графік, схема, знакова система, структура) певного об'єкта (оригіналу), фрагмента реальності, артефактів, витворів культури, концептуально-теоретичних утворень тощо [6]; як узагальнений синтезований образ об'єкта – прототипу (явища, процесу), що використовується для вивчення, дослідження, систематизації тощо, пов'язуючи інформаційний образ теперішнього з теоретичним образом майбутнього [8, с. 238]; як категорія пізнання, на якій ґрунтується як теоретичний, так і експериментальний

методи наукового дослідження [12, с. 206]; як схема для пояснення певного явища чи процесу [2, с. 195]; як універсальна форма пізнання, що застосовується в дослідженні і перетворенні явищ у будь-якій сфері діяльності [10, с. 434].

Розглядаючи модель як «концептуальний інструмент, аналог певного фрагменту соціальної дійсності, який слугує для зберігання і розширення знань про властивості і структури процесів, що моделюються» [12, с. 23-24], Ю. Тарський підкреслює її управлінську функцію. Натомість В. Онушкін вбачає у ній знакову систему, яка «схематично відтворює як освітню практику в цілому, так і її окремі фрагменти» [7, с. 86], а В. Маслов «...суб'єктивне відтворення у свідомості людини або групи людей і зовнішнє відображення різними способами та формами найбільш суттєвих ознак, рис та якостей, властивих конкретному об'єкту, процесу, які об'єктивно йому (об'єкту) притаманні і дають загальну уяву про феномен, що нас цікавить, чи його окремі складові» [13, с. 19].

На наш погляд еталонною освітньою моделлю можна вважати інтегративну модель, як таку, що здатна запобігти руйнації цілісного уявлення про світ, «коли життєві факти втрачають ту специфічну якість, яку вони мали, коли були б інтегровані у загальну картину світу» [14, с. 208-209.] Про потребу осягнення «фундаментальної цілісності світу» говорить О. Вознюк у монографії «Нова парадигма моделювання та розвитку історико-педагогічного процесу», де актуалізується проблема розвитку екологічної, ноосферної освіти, що відстежується в ролі «певної еволюційної загальнопланетарної тенденції, яку можна назвати рухом до ноосфери» [1, с. 448]. Ноосферне бачення реалізується шляхом екологічної освіти, у контексті якої екологія постає як системний науковий напрям, базований на визнанні єдності людини та її космопланетарного оточення. Відповідно до такої перспективи, педагогічне моделювання охоплює елементи екологічно орієнтованої освіти, наділеної новою якістю та новими потенційними можливостями, що є результатом взаємодії структурних елементів цілісного педагогічного процесу, який складають мета, завдання, організаційні форми, компонентна структура та критерії функціонування системи, сформуваної на формування екологічної культури студентів засобами інтегративного підходу.

Підкреслимо, що в основу педагогічного моделювання, метою якого є побудова моделей освітнього процесу, покладається зміст освіти та концептуальна організація цілей та засобів навчання, визначення ціннісних основ і стратегій, пошук методів і засобів їх реалізації. Поширення моделювання в педагогічних дослідженнях В. Михеев пояснює розмаїттям гносеологічних функцій цієї процедури, виокремлюючи у ній декілька аспектів застосування, а саме: гносеологічний (модель постає сполучною ланкою у процесі пізнання педагогічних явищ; загальнометодологічний (допомагає з'ясувати зв'язки і відношення між характеристиками стану різних елементів навчально-виховного

процесу на різних рівнях їх опису і вивчення); психологічний (створює канву для опису різних сторін навчальної і педагогічної діяльності і на цій основі дозволяє відстежити психолого-педагогічні закономірності [5, с. 8]. До основних способів моделювання В. Пікельна відносить: 1) предметне, побудоване на реальній моделі, що відтворює динамічні та функціональні характеристики предмета пнлізу); 2) інформаційне або знакове, моделями якого виступають схеми, креслення, графіки [9, с.24].

Поетапну побудову педагогічної моделі представлено у дослідженні О. Заїр-Бек «Основи педагогічного проектування». Окремими її сходинками у контексті цієї праці визначено: 1) з'ясування задуму; 2) складання ескізу моделі; 3) уточнення стратегії моделі; 4) характеристика реальних стратегій на рівні умов та завдань, а також їх реалізація; 5) передбачення умов зворотного зв'язку та оцінка всіх процесів; 6) висновки та їх аналіз; 7) документальне оформлення результатів [3, с. 26].

Побудова педагогічної моделі вимагає розуміння факторів педагогічного процесу та засад його структурування, у зв'язку з чим модель кваліфікується як структурно-функціональна. Відповідно складниками, які безпосередньо впливають на формування екологічної культури варто визнати предметний зміст навчального процесу та його екологічний потенціал, методи та форми організації виховної роботи, соціально-економічне та навчальне середовище, його екологічні пріоритети тощо. Таке розуміння дозволяє нам інтерпретувати структурно-функціональну модель формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів на засадах інтегративного підходу як упорядкований комплекс складників, що впливають зі специфіки та змісту фахової підготовки, смисловим ядром якої є виховання екологічних цінностей.

У процесі дослідження нами визначено наступні структурні блоки, які відображають фундаментальну стратегію змін у процесі формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів на засадах інтегративного підходу. До них віднесено: цільовий, теоретико-методологічний, організаційно-змістовий та діагностувально-результативний.

Цільовий блок репрезентує науково обгрунтовану мету та завдання дослідження. Він є початковим етапом моделювання, що покликаний сприяти співвіднесенню мети як системотворчого компонента моделі та завдань дослідження із проблемним полем сучасного педагогічного знання.

Метою дисертаційного дослідження є формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів на засадах інтегративного підходу. Реалізація мети передбачає розв'язання наступних *завдань*: експлікувати поняття екологічної культури особистості в якості актуальної філософсько-педагогічної проблеми; з'ясувати специфіку формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів у контексті особистісного професійного становлення; розкрити

змістові та функціональні параметри інтегративного підходу та його роль у формуванні екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів; обґрунтувати структуру формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами реалізації інтегративного підходу; визначити педагогічні умови формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами реалізації інтегративного підходу; побудувати педагогічну модель формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами реалізації інтегративного підходу; організувати експериментальне дослідження та провести діагностику стану сформованості екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів, а також визначити методику проведення формувального етапу експерименту та проаналізувати його результати. На цій підставі виробити методичні рекомендації для формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами реалізації інтегративного підходу.

Теоретико-методологічний блок відтворює концептуальну основу розробленої моделі, яку презентують наукові підходи і принципи, з допомогою яких досягається її максимальна ефективність. Визначальним у контексті нашої роботи є **інтегративний підхід**, що передбачає взаємопроникність та взаємодоповнювальність усіх складників моделі. На наш погляд, найбільшою мірою відображають процес формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів такі педагогічні підходи, як: культурологічний, аксіологічний, системний, синергетичний, гуманістичний та особистісний.

Культурологічний підхід базується на розумінні екологічного виховання студентів як цілеспрямованого входження у контекст культури, освоєння її континууму як соціальної стратегії особистісного саморозвитку та побудови життєвої програми, орієнтованої на збереження природного середовища та примноження духовного досвіду.

Аксіологічний підхід заснований на розумінні сучасного педагогічного знання та освіти в цілому як важливого ціннісного соціального інституту, що володіє власною внутрішньою системою, здатною впливати на контекст культурного розвитку. Він передбачає формування як професійних, так й екологічних цінностей і дозволяє трактувати процес формування екологічної культури студентів шляхом детермінації ціннісно-змістового ставлення студентів до майбутнього фаху. Реалізація цього підходу формує загальну ціннісну спрямованість педагогічного процесу.

Системний підхід розглядає педагогічне знання як системне явище, що передбачає усі можливі впливи на особистість на засадах єдності теорії та практики. Відповідно до нього кожне педагогічне явище являє собою складну систему, ознаками якої є цілісність організованість, структурність та функціональність.

Синергетичний підхід акцентує увагу на самоорганізації педагогічних систем. Його головними

ознаками виступають принципи самоорганізації, цілісності та відкритості педагогічної системи зовнішньому середовищу; її нестійкість та біфуркаційність, флуктуаційність та динамічна ієрархічність; імовірнісний, надситуативний, самоактуалізаційний, самодетермінований характер педагогічного процесу. За такого підходу інтенсифікуються можливі психолого-педагогічні впливи, завдяки чому увиразнюється екологічна спрямованість навчально-виховного процесу, а навчально-педагогічне середовище коледжу стає своєрідною моделлю формування екологічної освіти.

Гуманістичний підхід визначає стратегічну роль екологічної культури майбутнього випускника економіко-гуманітарного коледжу, що постає своєрідною рефлексією гуманітарного знання. Воно націлене на осмислення феномена людини у її біопсихосоціальних і космопланетарних вимірах.

Особистісний підхід покладає у свою основу «визнання індивідуальності, самоцінності кожної людини, її розвитку не як колективного об'єкта, але, передусім, як індивіда, наділеного своїм неповторним суб'єктивним досвідом». Він зумовлює розуміння екологічної культури як якісно нового образу загальної культури особистості, її світогляду та поведінки.

Побудова теоретико-методологічної канви дослідження формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами інтегративного підходу вимагає також реалізації як загальнонаукових (науковості, об'єктивності, наступності і послідовності розвитку, системності і системної детермінації, фундаментальності, активності), так і специфічних (принцип безперервної екологічної освіти, принцип екологічної доцільності, принцип екологічного гуманізму, принцип трансдисциплінарності) принципів.

Принцип науковості забезпечує розвиток фундаментальних екологічних знань, сприяє усвідомленню нагальних екологічних проблем світового масштабу, стимулює формування пізнавального інтересу до природного середовища та природоохоронної діяльності та науковій організації навчально-виховного процесу.

Принцип об'єктивності дозволяє з'ясувати еволюцію та сучасний стан екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів, сприяє неупередженому аналізу перспективи її подальшого становлення, націлює на використання статистичних даних, результатів соціологічних досліджень, матеріалів сучасних науково-практичних конференцій як аргументаційної основи розв'язання педагогічної проблеми.

Принцип наступності і послідовності розвитку відображає закономірності процесу формування екологічної культури, дозволяє відстежити впливи тих чинників, які найбільш ґрунтовно визначають їхній рівень екологічної освіти та з'ясувати роль попередньо здобутого досвіду, що слугує основою, на якій вибудовуються нові знання, поглиблюються ціннісні імперативи, мобілізуються

нові засоби педагогічного процесу, що осмислюється як поступальний і такий, що зазнає постійних ускладнень.

Принцип системності і системної детермінації дозволяє надати процесу формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів змістовно-логічних зв'язків, структурно упорядкувати окремі фрагментами знань.

Принцип фундаментальності орієнтує на фундаменталізацію економічної та гуманітарної освіти, що постає як інтегративний комплекс необхідних студентові знань, в тому числі екологічного спрямування. За таких умов чітко окреслюються перспективи формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів. Принцип фундаментальності скеровує на досягнення цілей особистісного розвитку, фахових здібностей, сприяє реалізації культурної самоідентифікації.

Принцип активності базується на активній взаємодії студентів зі світом природи на основі розуміння її законів, передбачає їхню готовність до активної екологічної та природоохоронної діяльності, попереджує стихійне використання природних ресурсів та їх виснаження, орієнтує на інтегративний підхід до власної самоосвіти та виховання екологічної культури.

Принцип безперервної екологічної освіти передбачає формування цілісного погляду на проблеми довкілля, висвітлення взаємозв'язку між екологічною, соціокультурною, економічною та політичною сферами життя.

Принцип екологічної доцільності висуває вимогу співвіднесення усіх екологічних завдань з потребно-мотиваційною сферою людської особистості, у зв'язку з чим вони стають особистісно значимими та особистісно орієнтованими.

Принцип екологічного гуманізму активно орієнтований на поняття коеволуції, що продукує ідею єдності людини з довкіллям та виховання відповідального ставлення до природних ресурсів з метою збереження екологічної безпеки.

Принцип трансдисциплінарності заснований на потребі вимушеного виходу наукового пізнання за межі науки, що спричинено глобальним синтезом розмаїтих способів осягнення світу. Цей вихід Ю. Габермас означає як трансцендування дисциплінарного знання, співвідносячи його з науками, які «використовують реконструктивну методикку і опираються на дотеоретичне знання суб'єктів, компетентних у своїх судженнях, діях і речах, а також на систему знань, що передається культурною традицією» [15, с. 27–28]. Згідно з цим підходом, педагогічне знання має трансдисциплінарний характер, позаяк поєднує у собі риси науки, філософії, релігії, мистецтва, народної мудрості. У плані формування екологічної культури студентів цей принцип органічно висвітлює складність і неординарність цього процесу. Усі проаналізовані підходи та принципи відображають інноваційні стратегії розвитку сучасної екологічної освіти, тому саме вони стають фундаментом формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів.

Наступний блок педагогічної моделі формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів – **організаційно-змістовий**. Він охоплює змістові параметри досліджуваного предмета, його компонентну структуру та критеріальні засади, а також показники та рівні сформованості екологічної культури, збалансований та взаємодоповнювальний комплекс педагогічних умов, завдяки чому можна відстежити закономірності та динаміку педагогічного процесу, скоригувати його змістове наповнення, встановити зв'язки між його структурними елементами.

Передусім зауважимо, що формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів перебуває у прямій залежності від її структурних компонентів та критеріальних вимог. У процесі дослідження нами виокремлено та охарактеризовано такі *компоненти* формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами інтегративного підходу: *когнітивний, аксіологічний, гуманістичний та діяльнісний*. Кожен компонент співвіднесений із відповідним *критерієм*, характеристики якого стверджуються відповідними показниками: інтелектуально-рефлексивний критерій (показники: сформований екологічний світогляд; знання основних глобальних та регіональних екологічних проблем та шляхів їх вирішення; знання екологічного законодавства); ціннісно-орієнтаційний критерій (показники: свідоме ставлення до природи як універсальної та унікальної цінності; інтеграція духовних цінностей у внутрішньоособистісний вимір; усвідомлена система моральних переконань та стійких форм моральної поведінки); особистісно-розвивальний (показники: розвиток особистої відповідальності за стан довкілля; сформована професійно-гуманістична спрямованість особистісної культури; оволодіння навичками самоконтролю та самоаналізу); мотиваційно-діяльнісний (показники: оволодіння способами запобігання екологічно небезпечних ситуацій; вміння створювати сприятливий соціально-психологічний клімат; здатність вибудовувати власну взаємодію з природним середовищем у процесі професійної діяльності).

Визначені нами критерії та показники дозволили діагностувати початковий, середній, достатній та високий *рівні* сформованості екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами реалізації інтегративного підходу (високий, середній, низький, дуже низький), що відображає **діагностувально-результативний** блок спроектованої моделі.

Таким чином, структурно-функціональна модель формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами реалізації інтегративного підходу являє собою системний комплекс, що містить *цільовий, теоретико-методологічний, процесуально-змістовий та діагностувально-результативний* блоки, які репрезентують цілеспрямований педагогічний пошук та фундаментальну стратегію змін у процесі реалізації екологічної та фахової освіти з метою професійного та особистісного становлення.

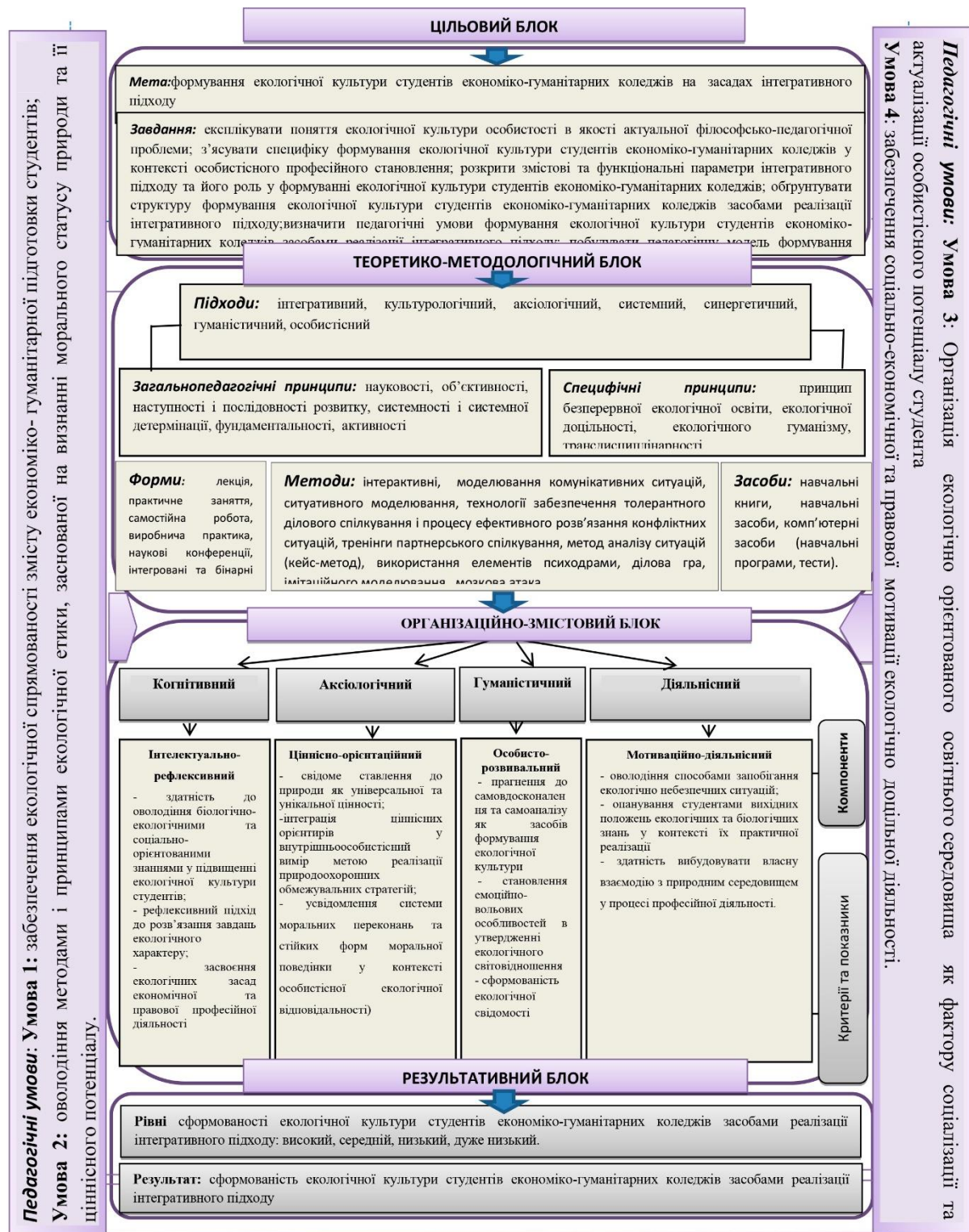

Рис 1. Структурно-функціональна модель формування екологічної культури студентів економіко-гуманітарних коледжів засобами інтегративного підходу

Список використаних джерел

1. Вознюк О.В. Нова парадигма моделювання та розвитку історикопедагогічного процесу: монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014 – 550 с.

2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

3. Заир-Бек Е. С. Основы педагогического проектирования / Е. С. Заир-Бек. – СПб. : Наука, 1995. – 324 с.

4. Колесникова, И. А. Трансдисциплинарная стратегия исследования непрерывного образования // Непрерывное образование: XXI век. – 2014. – Вып. 4 (8). DOI: 10.15393/j5.art.2014.2642

5. Михеев В. И. Моделирование и методы теории измерений в педагогике [текст]: – 3-е изд., стереотип. / В. И. Михеев. – М.: КомКнига, 2006. – 200 с.
6. Новітній філософський словник. Режим доступу: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1341/
7. Онушкин В. Г. Образование взрослых : междисциплинарный словарь. СПб. Воронеж : ИОВ РАО, 1995. 232 с.
8. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка – К. : Педагогічна думка, 2001. – С. 323.
9. Пикельная В. С. Теория и методика моделирования управленческой деятельности (школоведческий аспект) : метод. пособ. / В. С. Пикельная. – М. : Высшая школа, 1990. – 175 с.
10. Современный словарь по педагогике / сост. Е.С. Рапацевич. – Минск : Современное слово, 2001. – 928 с.
11. Соціологічна енциклопедія: [1700 статей 1042 статті / уклад. О. Яременко та ін.]. К.: Академвидав, 2008. 455 с.
12. Тарский Ю. И. Методология моделирования в контексте исследования образовательных систем. Моделирование социально-педагогических систем: Материалы региональной научно-практической конференции, 16-17 сентября 2004 г. Пермь, 2004. С. 22–29.
13. Теоретичні і методичні засади моделювання фахової компетентності керівників закладів освіти : моногр. / [Г. В. Сльникова, О. І. Зайченко, В. І. Маслов та ін.]; за ред. Г. В. Єлькової. — К.-Чернівці : Книги — XXI, 2010. — 460 с.
14. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
15. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб., 2000. URL: <http://padaread.com/?book=31653&pg=1>

Colloquium-journal №24(111), 2021

Część 2

(Warszawa, Polska)

ISSN 2520-6990

ISSN 2520-2480

Czasopismo jest zarejestrowany i wydany w Polsce. Czasopismo publikuje artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Magazyn jest wydawany w języku angielskim, polskim i rosyjskim.

Częstotliwość: co tydzień

Wszystkie artykuły są recenzowane.

Bezpłatny dostęp do elektronicznej wersji magazynu.

Przesyłając artykuł do redakcji, autor potwierdza jego wyjątkowość i jest w pełni odpowiedzialny za wszelkie konsekwencje naruszenia praw autorskich.

Opinia redakcyjna może nie pokrywać się z opinią autorów materiałów.

Przed ponownym wydrukowaniem wymagany jest link do czasopisma.

Materiały są publikowane w oryginalnym wydaniu.

Czasopismo jest publikowane i indeksowane na portalu eLIBRARY.RU,

Umowa z RSCI nr 118-03 / 2017 z dnia 14.03.2017.

Redaktor naczelny - **Paweł Nowak, Ewa Kowalczyk**

«Colloquium-journal»

Wydawca «Interdruk» Poland, Warszawa

Annopol 4, 03-236

Format 60 × 90/8. Nakład 500 egzemplarzy.

E-mail: info@colloquium-journal.org

<http://www.colloquium-journal.org/>